

Iseljavanje Hrvata iz Bosne i Hercegovine za vrijeme socijalističke Jugoslavije

Bliznac, Mihael

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:481637>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-04**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij povijesti i sociologije

Mihael Bliznac

**Iseljavanje Hrvata iz Bosne i Hercegovine za vrijeme
socijalističke Jugoslavije**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2024

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij povijesti i sociologije

Mihael Bliznac

**Iseljavanje Hrvata iz Bosne i Hercegovine za vrijeme
socijalističke Jugoslavije**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2024.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 10.9.2024

MIHAEL BLIZNAC ID22232376

Ime i prezime studenta, JMBAG

SAŽETAK

U ovome radu analizira se proces iseljavanja Hrvata iz Bosne i Hercegovine u razdoblju od uspostave socijalističke Jugoslavije 1945. do njezina raspada 1991. Rad pruža objašnjenja pojmova iseljenika i migracija kao podlogu za razumijevanje cjelokupnog ekonomskog i političkog konteksta iseljavanja Hrvata izvan granica Bosne i Hercegovine. Nadalje, rad će prikazati uspostavu gospodarskog i ideološkog sustava Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata, koji je rezultirao pogoršanjem životnih uvjeta za mnoge stanovnike, osobito Hrvate. Također, bit će objašnjeni razlozi nagle promjene migracijske politike Jugoslavije 1960-ih godina, koja je dovela do masovnog iseljavanja stanovništva u potrazi za poslom i boljim životnim uvjetima radom. Zatim će se pružiti opći pregled Bosne i Hercegovine i njezina stanovništva unutar Jugoslavije i objasniti ekonomski, politički i ideološki problemi s kojima su se Hrvati suočavali i koji su ih poticali na iseljavanje. U skladu s tim, rad će iznijeti opsežne brojčane podatke o kretanju stanovništva Bosne i Hercegovine, s posebnim fokusom na stanovništvo hrvatske nacionalnosti koje je najviše bilo pogođeno politikama Jugoslavije. Na kraju, bit će prikazana iskustva hrvatskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine s ciljem potkrepljivanja argumentacije izložene u radu.

Ključne riječi: iseljenik, migracije, Jugoslavija, Hrvati, Bosna i Hercegovina

Sadržaj

1. UVOD.....	1
2. USPOSTAVA GOSPODARSKOG SUSTAVA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE ...	4
2.1 Agrarna politika.....	4
2.2 Kolektivizacija zemlje	5
2.3 Industrijalizacija zemlje	6
3. EKONOMSKE REFORME I GOSPODARSKI RAST	8
3.1. Međurepublička pomoć.....	9
4. JUGOSLAVENSKA MIGRACIJSKA POLITIKA.....	11
4.1 Radnička suradnja Jugoslavije i zapadne Europe	11
5. HRVATI U BOSNI I HERCEGOVINI.....	15
5.1. Stanovništvo Bosne i Hercegovine.....	16
5.2 Hrvati u sastavu Bosne i Hercegovine	19
5.3 Razlozi iseljavanja – ruralnost i javne službe.....	21
5.3.1 Hrvati i ruralnost	21
5.3.2 Ravnopravnost nacija u javnoj službi Bosne i Hercegovine	23
6. ISELJAVANJE HRVATA IZ BOSNE I HERCEGOVINE	26
6.1 Migracijski tokovi nakon uspostave socijalističke Jugoslavije.....	26
6.2 Migracije unutar socijalističke Jugoslavije – Hrvatska kao zemlja doselidbe	27
6.3 Migracije izvan granica socijalističke Jugoslavije	31
6.4 Zapadna Hercegovina.....	32
6.5 Iseljavanje iz Ramskog područja 1968.	37
6.6 Iskustva iseljenika iz zapadne Hercegovine.....	38
7. ZAKLJUČAK.....	41
8. POPIS LITERATURE	43
9. POPIS PRILOGA.....	46

1. UVOD

Nakon turbulentnog razdoblja koje je Europa proživjela tijekom Drugog svjetskog rata, uslijedilo je razdoblje mira, obnove i značajnog ekonomskog uzleta u zapadnoj Europi. Suprotno tome, iza željezne zavjese, istočna Europa svjedočila je uspostavi komunističke vlasti u brojnim državama pod dominacijom velikog Sovjetskog Saveza, koji je ušao u „hladni rat“ sa Sjedinjenim Američkim Državama, glavnom saveznicom zapadne Europe. Između toga polariziranog globalnog konteksta, našla se socijalistička Jugoslavija. Nakon potpunog sloma ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH), partizani predvođeni Josipom Brozom Titom uspjeli su ponovno uspostaviti Jugoslaviju, no ovaj put ne kao kraljevinu, već kao državu pod upravom Komunističke partije Jugoslavije (dalje: KPJ). Tijekom i nakon konsolidacije vlasti, komunistički se vrh nemilosrdno obračunao s „unutarnjim neprijateljima“ s ciljem preuzimanja potpune kontrole, što je naposljetku rezultiralo masovnim egzodusom stanovništva u različite dijelove svijeta.

Socijalistička Jugoslavija se isprva priklonila Sovjetskom Savezu zbog ideoloških afiniteta, no ostavila je otvorena vrata za savezništvo sa zapadnim zemljama zbog njihove velike financijske moći. Ekonomski razvoj socijalističke Jugoslavije bio je primjetan, no ne bi bio moguć bez kreditne pomoći Zapada. Međutim, rast nije pratio demografske trendove visokog nataliteta. Država je iz tog razloga početkom 60-ih godina 20. stoljeća bila prisiljena omogućiti velikom broju ljudi da odlaze na rad u inozemstvo, od kojih su Hrvati činili značajan udio. Područja s pretežno hrvatskim stanovništvom bila su izrazito pogođena velikim valovima iseljavanja. Posebno je važno istaknuti područje Bosne i Hercegovine, koje je unutar jugoslavenske države bilo izrazito nerazvijeno, pri čemu su bosanskohercegovački Hrvati bili u najnepovoljnijem položaju unutar republičkih granica BiH, kako ekonomski tako i politički.

U kontekstu suvremenog svijeta, iseljenik se definira kao emigrant, odnosno individua koja je napustila svoju matičnu državu i nastavlja živjeti u drugoj zemlji, bilo trajno ili privremeno. Unutar socijalističke Jugoslavije, komunisti su razlikovali pojmove iseljenika i emigranta na temelju motiva njihova odlaska, pri čemu su iseljenici tražili bolje ekonomske uvjete, dok su emigranti napuštali zemlju zbog političkog neslaganja s vladajućim režimom. Dakle, iseljeničtvo možemo definirati kao veći skup pojedinaca koji tragaju za povoljnijim

životnim uvjetima u inozemstvu.¹ Migracije, u najširem smislu, označavaju prostornu mobilnost stanovništva koja može biti trajna ili privremena, te uključuju redovite dnevne i tjedne migracije, ovisno o pojedinačnim potrebama i okolnostima. Međutim, u ovom kontekstu ključno je razlikovanje između imigracije koja se odnosi na useljavanje i emigracije koja se odnosi na iseljavanje.²

Uzimajući u obzir prethodno iznesene činjenice, ovaj rad ima za cilj temeljito analizirati ekonomske i političke uzroke iseljavanja Hrvata iz Bosne i Hercegovine tijekom razdoblja druge Jugoslavije i te razloge potkrijepiti relevantnim statističkim podacima. Temeljna teza ovog rada jest da su bosanskohercegovački Hrvati za vrijeme socijalističke Jugoslavije, u usporedbi sa bosanskohercegovačkim Srbima i Muslimanima, bili demografski najugroženiji narod unutar granica Narodne Republike Bosne i Hercegovine (kasnije Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine).

U skladu s tim, rad će obuhvatiti analizu ključnih ekonomskih i ideoloških politika socijalističke Jugoslavije i njihovog utjecaja na stanovništvo kroz statističke podatke o migracijama, kako na razini cjelokupne države, tako i specifično u kontekstu Bosne i Hercegovine.

Rad je strukturiran u nekoliko poglavlja, ne uključujući popis literature i priloga na kraju. Nakon uvodnog poglavlja, slijede tri poglavlja koja se bave opisima gospodarskog i političkog sustava socijalističke Jugoslavije te njegovim utjecajem na stanovništvo. Glavni dio rada započinje petim poglavljem, koje se fokusira na hrvatsko stanovništvo unutar Bosne i Hercegovine te analizira njihovo ekonomsko i političko stanje. U sljedećem će se poglavljju detaljno razmatrati demografske promjene Hrvata unutar granica Bosne i Hercegovine, kao i njihovi emigracijski tokovi. Na samom kraju rada bit će iznesen zaključak.

Iseljeničke i migracijske teme u historiografskom diskursu temeljito su obrađene. Povjesničari koji se bave iseljeničkim i migracijskim pitanjima u kontekstu socijalističke Jugoslavije mogu pronaći mnoštvo relevantne literature, osobito one koja se bavi iseljavanjem hrvatskog stanovništva. Ključno je istaknuti dihotomiju u literaturi. Ona koja je nastala tijekom postojanja socijalističke Jugoslavije sklona je glorifikaciji političkih mjera i transformacija, dok je literatura nastala nakon raspada Jugoslavije kritičnija prema tim istim postupcima i

¹ iseljništvo. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27. 5. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/migracija>>.

² migracije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27.5.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/iseljenistvo>>.

promjenama. Značajan problem u literaturi koja se bavi iseljavanjem Hrvata iz Bosne i Hercegovine tijekom tog perioda jest njezina izrazita oskudnost. Nadalje, postoji izražen problem manjkavosti statističkih podataka o iseljenim Hrvatima iz Bosne i Hercegovine u inozemstvu, što otežava precizno razlikovanje između Hrvata iseljenih izravno iz Hrvatske i onih iz Bosne i Hercegovine, jer su svi svrstani u istu nacionalnu kategoriju.

2. USPOSTAVA GOSPODARSKOG SUSTAVA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Jugoslavija se suočila s izazovima ozbiljne prehrambene i ekonomske krize, posebice u manje razvijenim i slabije naseljenim regijama. Kako bi potaknule oporavak gospodarstva i ublažile posljedice gladi, vlasti su poduzimale proaktivne korake, uključujući i agrarnu reformu, te su odlučile provesti kolonizaciju plodnih područja unutar zemlje. Zato su sebičnim naporima, koristeći željezničke veze, naseljavale stanovništvo iz manje razvijenih regija, primarno iz Narodne Republike Hrvatske (NR Hrvatske) i drugih republika, na posjede i imanja u njemačkom vlasništvu koja su bila oduzeta neprijateljima države neposredno nakon ratnog razdoblja. Kao ilustracija navedenog, prva skupina od 900 ljudi s Kupresa preseljena je na područje Vojvodine.³

Novoosnovana država započela je opsežne reforme s ciljem uspostave učinkovite vlasti. Bilo je nužno provesti mnoge promjene kako bi se komunistička doktrina, temeljena na kolektivnom vlasništvu i državnom upravljanju, mogla integrirati u društveni sustav nove Jugoslavije. Pritom su bile naglašene revolucionarne mjere koje su poduzete s ciljem njihovog lakšeg provođenja. Konfiskacija neprijateljske imovine, valutna reforma i nacionalizacija, započeti 1946., imali su za cilj jačanje vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Privatni sektor industrije bio je potpuno uništen, a država je preuzela potpunu kontrolu nad gospodarstvom.⁴

2.1 Agrarna politika

Jedna od prvih značajnih revolucionarnih mjera nove komunističke vlasti bila je agrarna reforma. Politika vlasti temeljila se na načelu da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Zbog toga su pojedinci i skupine, poput crkve, izgubili velike posjede jer su premašivali kvotu koju je vlast odredila kao maksimalnu površinu koju pojedinac može samostalno obrađivati. U ranoj fazi implementacije agrarne reforme poduzete su mjere usmjerene na osiguranje prehrambene sigurnosti stanovništva. U tu svrhu, doneseni su propisi kojima se regulira promet i otkup

³ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*. (Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2008), 431.

⁴ Radelić, Zdenko „Gospodarstvo nakon 1945“, u *Prijelomna vremena: hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček. (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 285.

poljoprivrednih proizvoda. Također, započela je distribucija karata za kruh, koje su bile klasificirane kao plave, žute i narančaste. Višak žitarica koji su proizvođači posjedovali bilo je obavezno predati državi, koja je, osim toga, regulirala promet, cijene i otkup svih prehrambenih proizvoda na tržištu. Državne institucije otkupljivale su proizvode od zadruga po izuzetno niskim cijenama, otprilike 10-20 % stvarne tržišne vrijednosti, kako bi osigurale hitnu prehranu stanovništva. Imajući to na umu, mnogi su seljaci skrivali višak proizvoda i prodavali ih na crnom tržištu, dok je vlast strogo kažnjavala takve aktivnosti, kao i svaki pokušaj pobune ili izražavanja nezadovoljstva te neslaganja s provedbom postavljenog plana.⁵ Maksimalna dopuštena veličina seljačkih posjeda iznosila je 25 hektara 1945., no agrarnom reformom iz 1953. ta je površina smanjena na 10 hektara. Crkveni posjedi smanjeni su za čak 82 %, što je crkvu, uz Nijemce, učinilo najviše pogođenom novom agrarnom politikom.⁶

Provođenjem agrarne reforme, KPJ je, osim ekonomske stabilizacije nakon Drugog svjetskog rata, težila potvrditi svoje ideološke principe. Cilj reforme bio je oslabiti buržoaziju, uključujući veleposjednike, seljake s viškom zemlje i vjerske zajednice, kako bi se smanjio njihov politički utjecaj na društvo. Važan aspekt reforme bila je i raspodjela zemlje siromašnim seljacima, čime bi se ispunila obećanja o preraspodjeli zemlje, budući da su siromašni seljaci bili od ključne važnosti za podršku potrebnu za obnovu i izgradnju države.⁷

2.2 Kolektivizacija zemlje

Kolektivizacija zemlje imala je za cilj racionalizirati proizvodnju i pratiti trendove novonastalog komunističkog svijeta, vođenog Sovjetskim Savezom. KPJ je osnovala seljačke radne zadruge s namjerom kolektivizacije i zajedničkog rada. Seljačke radne zadruge bile su udruženja siromašnih seljaka koji su se odrekli većeg dijela svog posjeda u korist zadruga, zadržavajući samo kuću i mali dio zemlje oko nje. Seljaci koji su odbili sudjelovati u zadrugama smatrani su državnim neprijateljima i suočavali su se s mnogim problemima. S druge strane, seljaci koji su pristupili zadrugama našli su se u nepovoljnoj situaciji jer je država po niskim cijenama otkupljivala proizvode zadrughnih farmi kako bi prehranila gradsko stanovništvo i vojsku. Iz tog su razloga seljaci slabo ulagali truda u zadruge, fokusirajući se na

⁵ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 432-433.

⁶ Radelić, „Gospodarstvo nakon 1945“, 286.

⁷ Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. (Zagreb: Školska Knjiga, 1998), 148-149.

preostalu privatnu zemlju.⁸ Sustav obaveznog otkupa počeo se napuštati 1951., a u roku od dvije godine bio je u potpunosti ukinut. Ova promjena predstavljala je značajno olakšanje za seljake jer više nisu bili prisiljeni prodavati osnovne proizvode po iznimno niskim cijenama.⁹

Nezadovoljstvo seljačkog stanovništva postupno je raslo zbog nepovoljnih uvjeta života, osobito u regijama koje su obilježene ustaničkim mentalitetom, te u srpskim krajevima koji su bili planinski i manje razvijeni u usporedbi s plodnim područjima. Kulminacija nepovoljnih uvjeta potaknula je migraciju stanovništva iz ruralnih područja, kako ilegalnim odlaskom u inozemstvo, tako i organiziranjem lokalnih prosvjeda i buna. Nakon stabilizacije vlasti, KPJ prepoznaje neuspjehe svoje politike kolektivizacije. Stoga, 1953. dolazi do transformacije zadruga u dobrovoljne zajednice, pri čemu je seljačkom stanovništvu ponovno dodijeljena zemlja za individualnu obradu. Ovaj potez predstavlja jasno odstupanje od politike kolektivizacije u socijalističkoj Jugoslaviji. Iste godine, plan razvoja gospodarstva Jugoslavije reorijentiran je prema industriji i njezinoj proizvodnji, kao i prema stambenom i komunalnom sektoru. Istodobno, iako i dalje značajna, poljoprivreda počinje postupno gubiti na važnosti u pogledu ulaganja, što izaziva značajne posljedice po ruralna područja koja su uvelike ovisila o poljoprivredi.¹⁰

Kolektivizacija i suradnja komunističke vlasti sa seljaštvom, uz poseban naglasak na razvoj agrarnog sektora u prvim poratnim godinama, predstavljali su racionalan i strateški korak u procesu uspostave sveobuhvatne državne kontrole, posebno s obzirom na demografsku dominaciju ruralnog stanovništva. Obnova ratom devastirane zemlje te uspostava nužnih ekonomskih i političkih preuvjeta za ubrzanu industrijalizaciju predstavljali su primarne ciljeve režima, pri čemu se nastojao osigurati čvrst savez između komunističkog vodstva i radničke klase. Međutim, nakon što je postignuta određena razina stabilnosti unutar državnog aparata, seljaštvo je postupno marginalizirano, što je naročito negativno utjecalo na hrvatsku populaciju unutar granica NR BiH, koja je bila izrazito ruralna.¹¹

2.3 Industrijalizacija zemlje

⁸ Radelić, „Gospodarstvo nakon 1945“, 286.

⁹ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 433.

¹⁰ *Isto*, 477.

¹¹ Ivan Rogić, Ivan Čizmić. *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011), 125-126.

Nakon završetka ratnih razaranja i provođenja obnove, 1947. pokrenut je petogodišnji plan razvoja privrede. Glavni cilj novoetablirane komunističke vlasti bio je postići značajan rast industrijske proizvodnje te koncentriranu akumulaciju kapitala kao jedini put prema općem blagostanju društva.¹² U središtu plana bila je izgradnja teške industrije koja bi onda omogućila lakšu uspostavu lake industrije, oslanjajući se na neiskorištene sirovine cjelokupne Jugoslavije. Plan je bio da industrijska proizvodnja nadvlada agrarnu te da ona bude izvozna snaga u budućim godinama. Prometnice i željeznice su označene kao prioritet izgradnje zbog lakšeg prijevoza proizvoda. Ubrzo su počele izgradnje hidroelektrana na brojnim rijekama socijalističke Jugoslavije, a posebno se ističe hidroelektrana Jablanica na rijeci Neretvi u Hercegovini, što će posljedično uzrokovati jedan val migracija iz tog dijela Bosne i Hercegovine. Proizvodnja teških metala, obojenih metala i sličnih sirovina povećavala se dovoljno dobrim tempom, međutim, nedostatkom financijskih sredstava i visoke ambicioznosti koji se nije mogao ispuniti u tako kratkom vremenu, dovodi do velikih problema u razvoju industrije.¹³

Takav plan provodili su pretežito nekvalificirani pojedinci, većinom bivši partizanski borci, oblikovani prema sovjetskom modelu industrijskog upravljanja. Da bi financirali planirane projekte, nedostatak sredstava nadomještali su smanjenjem izdataka za plaće te prikupljanjem zajmova od drugih zemalja istočnog bloka. Unatoč otvaranju brojnih projekata izgradnje industrijskih postrojenja i elektrifikacije, što je rezultiralo povećanjem broja zaposlenih, istaknuta je bila problematična nestručnost vodećih kadrova. Ti projekti su se odvijali sporim tempom, često u potpunom neredu, a neki nisu bili uspješno realizirani. Proces jačanja državne kontrole nad industrijalizacijom rezultirao je birokratskom centralizacijom, dok su ekonomski i politički pritisci bili prisutni na svim razinama. Bilo kakav otpor ili izražavanje nezadovoljstva strogo su kažnjavani, čime je svaki pokušaj opozicije osuđen na propast.¹⁴

¹² Hrvoje Matković. *Povijest Jugoslavije : (1918-1991) : hrvatski pogled*. (Zagreb: Naklada Pavičić, 1998), 294.

¹³ Zlatko Čepo, „Četiri decenija nakon prvoga petogodišnjeg plana FNRJ“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol 18, No. 2, (1986), 81-83.

¹⁴ Matković *Povijest Jugoslavije : (1918-1991) : hrvatski pogled*, 294-295.

3. EKONOMSKE REFORME I GOSPODARSKI RAST

Brzi razvoj države dogodio se tijekom 50-ih godina 20. stoljeća obilježen elektrifikacijom i stabilizacijom unutar državnih granica, kao i poboljšanjem međunarodnih odnosa koji su omogućili financijsku pomoć putem kredita.¹⁵ Suradnja i otvaranje prema vanjskim tržištima započinje 1956. putem nove gospodarske reforme. Uvođenjem tržišnog socijalizma, naglasak se stavlja na poduzeća, olakšavajući njihovu prilagodbu međunarodnim tržištima, dok se istovremeno ograničava carinski protekcionizam. Iako je država i dalje bila upravitelj svih poduzeća, ne postoji privatno vlasništvo, no uvodi se kapitalistički način poslovanja. Ove reforme bolje su se prihvaćale u razvijenijim regijama, dok je razlika između bogatih i siromašnih postajala sve izraženija. Nakon nacionalizacije zemljišta i šuma, preostala je nacionalizacija gradske imovine, odnosno poslovnih prostora i stanova. Godine 1958. započela je nacionalizacija ove vrste imovine, pri čemu su sve stambene zgrade iz privatnog vlasništva prešle u državno vlasništvo.¹⁶

Usmjeravanje na proizvodnju široke potrošnje nakon 1955. rezultiralo je značajnim godišnjim rastom proizvodnje, u rasponu od 11 do 17 %. Ovaj visoki tempo gospodarskog rasta doveo je do povećanja zaposlenosti, a ambicioznost partije i medija bila je tolika da su najavljivali dostizanje razine razvijenih europskih zemalja u području ekonomije. Ključan čimbenik u privrednom razvoju bila je ekonomska pomoć Sjedinjenih Američkih Država i drugih zapadnoeuropskih država, koje su nastojale pridobiti socijalističku Jugoslaviju kao saveznika nasuprot Sovjetskom Savezu. Ova pomoć uvelike je održavala na životu ambiciozna ulaganja jugoslavenskog državnog vrha. Tijekom pedesetih godina također su se poboljšali odnosi sa Sovjetskim Savezom, omogućujući izlazak jugoslavenskih proizvoda na istočno tržište.¹⁷

Unutar komunističke partije postojale su dvije struje u načinu upravljanja državom. Jedna struja zagovarala je što veći utjecaj države, dok je druga podržavala samoupravljanje i decentralizaciju. Kao odgovor na te unutarnje tenzije, komunističko vodstvo je 1961. pokrenulo gospodarsku reformu koja je poduzećima omogućila veća prava u raspodjeli sredstava. Smanjenjem državne kontrole, poduzeća su počela dijeliti visoke dohotke brojnim zaposlenicima, često neovisno o njihovoj produktivnosti. Poduzeća su se suočila s velikim

¹⁵ Radelić, „Gospodarstvo nakon 1945“, 286-287.

¹⁶ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 286,287.

¹⁷ Matković, *Povijest Jugoslavije : (1918-1991) : hrvatski pogled*, 332-333.

poteškoćama u održavanju na tržištu zbog problema plasmana robe na inozemnim tržištima, dok je pritisak uvozne robe rastao. Posljedično, zbog zaduženosti i nedostatka sirovina, došlo je do gospodarske krize koja je uzrokovala veliki porast nezaposlenosti. Prvo su poduzeća prestala zapošljavati nove radnike, a zatim su počela otpuštati radnike kako bi izbjegla smanjenje plaća radnika. Zbog toga je država ponovno morala preuzeti potpuni nadzor nad poduzećima kako bi stabilizirala gospodarski pad.¹⁸

3.1. Međurepublička pomoć

Glavna podjela unutar Jugoslavije temeljila se na razlikovanju razvijenih i nerazvijenih republika. Razvijene republike uključivale su NR Hrvatsku, NR Sloveniju i djelomično NR Srbiju, s AP Vojvodinom kao razvijenom regijom. Nerazvijene regije bile su NR Bosna i Hercegovina, NR Crna Gora, NR Makedonija i AP Kosovo. Kako bi pojačali gospodarski rast nerazvijenih regija, KPJ osniva Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo 1965. U taj fond federalne jedinice uplaćivale su 1,85 % svog društvenog proizvoda koji se kasnije implementirao u nerazvijene regije. Gospodarski najrazvijenije jugoslavenske republike, SR Slovenija i SR Hrvatska (Ustavnim reformama iz 1963., Jugoslavija institucionalno usvaja naziv Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), čime se njene dotadašnje republike redefinišu i formalno preimenuju u Socijalističke Republike (SR)):¹⁹, izrazile su nezadovoljstvo zbog velikih novčanih doprinosa koje su morale davati nerazvijenim područjima. Te dvije republike smatrale su da nerazvijene zemlje neracionalno troše dobivena sredstva, što u kombinaciji s lošim upravljanjem, šteti daljnjem razvoju SR Hrvatske i SR Slovenije. To je povećavalo tenzije jer su nerazvijeni dijelovi, poput SAP Kosova, uzvraćali tvrdnjama da oni pružaju jeftinu hranu i energiju, te da razvijenije republike imaju tržište za svoje industrijske proizvode unutar socijalističke Jugoslavije, dok je Europa zatvorena za njihov izvoz.²⁰

¹⁸ Radelić, „Gospodarstvo nakon 1945“, 296.

¹⁹ Jugoslavija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 21.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jugoslavija>>.

²⁰ Radelić, „Gospodarstvo nakon 1945“, 290.

TABLICA 1. Proizvodnja i dohodak po zaposlenom po republikama i pokrajinama 1962. i 1975.

Godina	1962.		1975.	
	Republika ili pokrajina	Proizvodnja po zaposlenome	Dohodak po zaposlenom	Proizvodnja po zaposlenome
Bosna i Hercegovina	92	93	88	94
Crna Gora	90	95	90	89
Hrvatska	107	105	109	104
Makedonija	76	83	77	85
Slovenija	122	122	125	117
Središnja Srbija	101	95	91	96
Kosovo	69	77	76	86
Vojvodina	84	92	103	101
Jugoslavija	100	100	100	100

Osobna potrošnja u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji značajno je manja od nacionalnog dohotka, što implicira da su te republike više proizvodile nego trošile. Ostale republike su, međutim, trošile više nego što su proizvodile, zahvaljujući povlačenju sredstava iz fonda za nerazvijene. Investicijski fondovi su se na kraju transformirali u privatne banke u SR Srbiji, što je dodatno pojačalo napetosti između razvijenih republika SR Hrvatske i SR Slovenije sa SR Srbijom.²¹

²¹ *Isto*, 296.

4. JUGOSLAVENSKA MIGRACIJSKA POLITIKA

Do kraja 50-ih godina 20. st., iz ekonomskih razloga, relativno je mali broj stanovnika prijavljen kao radnici na privremenom radu. Iseljavanje je bilo percipirano kao štetno i sramotno za zemlju i naciju te se smatralo da samo „nenarodni“ režim može poticati i tolerirati takav fenomen. socijalistička Jugoslavija je bila radnička država u kojoj su radnicima omogućeni radni uvjeti, te stoga nije postojala potreba za iseljavanjem.²² Promjena je nastupila tek 1962., kada su migracije izvan granica socijalističke Jugoslavije prestale biti smatrane izrazom neprijateljstva prema tadašnjoj vlasti, te su postale prihvaćene iz ekonomskih razloga.²³

Uzroci tog stanja očituju se u nemogućnosti izvoza proizvoda izvan granica Jugoslavije zbog zatvorenosti prema zapadnoj Europi, stagnaciji proizvodnje uslijed manjka sirovina, te nemogućnosti financiranja velikih investicija nakon iscrpljivanja sredstava dobivenih putem kredita. Sve je to kulminiralo fijaskom reforme o poboljšanom samoupravljanju, uvedene 1961. Radnički odbori preuzeli su upravljanje poduzećima u sferama akumulacije kapitala, potrošnje i osobnih dohodaka, što je odmah rezultiralo naglim rastom ovih pokazatelja. Međutim, ekonomija nije mogla podnijeti taj pritisak, što je dovelo do masovnih otpuštanja radnika.²⁴

4.1 Radnička suradnja Jugoslavije i zapadne Europe

Zapadnoeuropske zemlje već su dugo provodile politiku otvorenih granica i privlačenja radne snage kako bi popunile svoje proizvodne kapacitete, pri čemu su istočnoeuropske zemlje bile glavna meta. Njihove ideje slobodnog kretanja, političkih sloboda, bijega od nacionalnih progona i privlačnost potrošačke kulture činile su ih izuzetno privlačnim destinacijama.²⁵ S druge strane, jugoslavenski slučaj političkih i ideoloških podjela posebno kulminira napetim odnosima sa Saveznom Republikom Njemačkom (Zapadna Njemačka) te prekidom

²² Jasna Čapo, *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. (Zagreb: Durieux, 2019), 27-28.

²³ William Zimmerman, *Open Borders, Nonalignment, and the Political Evolution of Yugoslavia*. (Princeton University Press, 1987), 75

²⁴ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*. (Zagreb : Školska knjiga, 2006), 331.

²⁵ Emil Heršak, „Panoptikum migracija – Hrvati, Hrvatski prostor i Evropa“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 9 No, 3-4, (1993.):, pristup ostvaren 15. VI. 2024., <https://hrcak.srce.hr/127257>, 281.

diplomatskih odnosa 1957. zbog jugoslavenskog priznanja Njemačke Demokratske Republike (Istočne Njemačke). Unatoč ilegalnosti napuštanja Jugoslavije, migracije radnika iz Jugoslavije se i dalje nastavljaju, ali složeni odnosi između dviju država značajno usporavaju dolazak radnika, iako je potražnja za radnicima velika. Godine 1963. započinju pregovori o sporazumu o službenom zapošljavanju radne snage u Zapadnoj Njemačkoj, čiji će potpis biti odgađan zbog nesuglasica i problema između dvije države. Takve tenzije su odgovarale Zapadnoj Njemačkoj jer je putem privatnih kanala pristizalo mnoštvo jugoslavenskih radnika koji su već imali posao ili su ga tek trebali pronaći.²⁶

Službeni stav države prema radnom iseljeništvu počeo se javno mijenjati nakon ekonomske krize 1961. Medijski istupi brojnih visokih dužnosnika Saveza Komunističke Partije Jugoslavije sve češće su izražavali pozitivne stavove o radnoj migraciji. Komunistički vrh bio je svjestan da većinu migranata čine Hrvati iz ruralnih i ekonomski nerazvijenih područja NR Hrvatske i dijelova Hercegovine s hrvatskom većinom. Državne procjene ukazivale su na to da u tim regijama nije postojala infrastruktura potrebna za ekonomski razvoj.²⁷

Do preokreta u politici prema emigrantima dolazi 1962. Kako bi se ogradili od kršenja ideoloških postavki socijalizma, iseljavanje radno sposobnog stanovništva nazivaju privremenim radom u inozemstvu. Uvođenjem zakona o amnestiji iz 1962. država oslobađa odgovornosti osobe koje su ilegalno emigrirale iz Jugoslavije u potrazi za zaposlenjem. Godinu dana kasnije, 1963., Savezni sekretarijat za rad izdaje niz instrukcija pod nazivom „Instrukcije o zapošljavanju u inozemstvu“. Navedenom instrukcijom namjeravalo se regulirati odlazak radnika, organizirati organe i službe za pravnu zaštitu građana u inozemstvu te uspostaviti mehanizme za zaštitu domaćeg gospodarstva od gubitka stručnog kadra nužnoga za funkcioniranje države. Državni vrh pokušavao je otežati odlazak kvalificiranog kadra koji je bio neophodan za državnu ekonomiju, zahtijevajući od njih da pribave posebne dozvole od republičkih zavoda za zapošljavanje. Kako bi spriječila zbližavanje s politički nepodobnom emigracijom, država je uvela obvezu dozvole za odlazak uz potvrdu inozemnog poslodavca o osiguranju jednakih uvjeta. Strani poslodavci sada su morali izravno podnositi zahtjeve republičkim zavodima za zapošljavanje. Legalni odlazak omogućavao je radnicima zdravstveno i mirovinsko osiguranje, što nije bilo dostupno onima bez dozvole. Jugoslavenski radnici u inozemstvu su stoga morali uskladiti svoj status prema zadanoj instrukciji.²⁸

²⁶ Čapo, *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*, 27-29.

²⁷ Zimmerman, *Open Borders, Nonalignment, and the Political Evolution of Yugoslavia*, 76.

²⁸ Vladimir Ivanović, *Geburstag pišeš normalno: jugoslavenski gastarbajteri u SR Njemačkoj i Austriji 1965-1973*, (Beograd: Institut za suvremenu historiju, 2013), 57.

Međudržavni sporazum između SR Njemačke i SFRJ značajno je potaknuo migracijske procese iz svih krajeva SFRJ prema SR Njemačkoj. Prema statističkim podacima njemačkih biskupija iz 1999., u Njemačkoj je živjelo oko 350 000 Hrvata, od kojih je polovica izravno doselila s područja BiH, bilo tijekom razdoblje socijalističke Jugoslavije ili za vrijeme rata u BiH.²⁹

Primjerice, u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (SR Hrvatskoj), prvi valovi iseljavanja započeli su u područjima s tradicijom iseljavanja u prekomorske zemlje, nakon čega su se pridružili i ostali dijelovi zemlje. Nakon uvođenja sustavne evidencije migracijskih kretanja u inozemstvo 1963., zabilježen je nagli porast zahtjeva za odlazak na rad u inozemstvo, pri čemu je 1965. bilo tri puta više zahtjeva nego prethodne godine. Osobe su morale dobiti uputnicu, odnosno odobrenje za odlazak na privremeni rad, čime je Jugoslavija mogla kontrolirati i ograničiti veliki odljev kvalificirane radne snage. Tako je, primjerice, od 1963. do 1965. izdano samo 13 % uputnica kvalificiranoj radnoj snazi. Unatoč tome, vanjska potražnja za kvalificiranom radnom snagom blago je povećala ovaj postotak, s posebnom napomenom da je 1965. izdano samo 171 uputnica za osobe s visokoškolskom kvalifikacijom.³⁰

Migracijski problemi nisu bili u potpunosti razriješeni unutar vrha Saveza Komunističke Jugoslavije niti u javnosti. Pitanja vezana uz sigurnosne aspekte emigracije, kao i problem iseljavanja stanovništva koje se protivilo socijalističkoj Jugoslaviji te njihovo potencijalno udruživanje u djelovanju protiv države, ostala su neriješena. Dodatni problem bio je povezan s povratkom iseljenika. Iako su mediji promovirali koncept privremenog rada izvan granica Jugoslavije, politike i zakoni nisu bili potpuno usklađeni s mehanizmima za povratak radnika. Početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća počelo se ozbiljno razmatrati ovo pitanje. Ustavom iz 1974. jugoslavenski radnici u inozemstvu službeno klasificirani su kao jugoslavenski državljani s ciljem povratka. Također su izmijenjeni zakoni o udruženom radu, a doneseni su i brojni programi za pomoć u povratku i reintegraciji radnika u život u socijalističkoj Jugoslaviji. Implementirani su i brojni zakoni o carinama i sličnim pitanjima,

²⁹ Ivan Čizmić, Marin Sopta i Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005), 231.

³⁰ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1967), 344-377.

čime je dodatno promovirana retorika o odlasku u inozemstvo, ali i povratku nakon što se postignu svi potrebni uvjeti.³¹

³¹ Mark Baskin, „Political processes and policy communities in Yugoslav Migration Policy“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 24, No. 3 (1987): 51-53. pristup ostvaren 13. VI. 2024. <https://hrcak.srce.hr/clanak/168627>,

5. HRVATI U BOSNI I HERCEGOVINI

Na drugom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (dalje: ZAVNOBiH) 1. srpnja 1944., Bosna i Hercegovina (dalje: BiH) proglašena je jednom od jugoslavenskih federalnih jedinica. BiH ustrojena je kao zajednica Hrvata, Srba i Muslimana, s time da Muslimani nisu tretirani kao ravnopravan narod. Za razliku od ostalih jugoslavenskih republika, koje su bile konstituirane kao nacionalne republike, BiH nije imala takav status. Nakon donošenja ustava 1946., novonastala republika dobila je naziv Narodna Republika Bosna i Hercegovina (NR BiH). Promjenom ustava 1963., naziv se mijenja u Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina (SR BiH). Velika prekretnica dogodila se 1969. kada je Muslimanima dodijeljen status naroda, a ustavom iz 1974. SR Bosna i Hercegovina potvrđena je kao država Muslimana, Srba i Hrvata, kao i svih građana koji u njoj žive.³²

Uspostavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (dalje: FNRJ) krajem Drugoga svjetskoga rata, komunističke su vlasti počele s procesima konfiskacije imovine, nacionalizacije, kolektivizacije i političkim suđenjima protiv pojedinaca koje su teretili za suradnju s ustaškim režimom. Bleiburška tragedija nanijela je veliku štetu brojnim hercegovačkim obiteljima, a novi politički procesi bili su pogubni za većinu hercegovačkih žitelja.³³ Stradanja Hrvata iz BiH na križnim putevima 1945. ostavila su veliki trag na hrvatskom narodu u Bosni i Hercegovini. Partijska istraživanja iz razdoblja nakon uspostave vlasti tvrde da je zapadna Hercegovina bila najproblematičnija politička regija te gospodarski najzaostalija. Istočna Hercegovina, naseljena pretežno Srbima, uživala je znatno povoljniji politički i kulturni položaj u usporedbi sa zapadnom Hercegovinom. U javnim službama, posebice u obrazovanju, zapošljavao se velik broj takozvanih „nehrvata“ koji nisu zadovoljavali potrebe niti uvažavali utjecaje hrvatske većine, što je uzrokovalo rastuće nezadovoljstvo među lokalnim stanovništvom. To nezadovoljstvo manifestiralo se masovnim iseljavanjem, a neki su javno izražavali svoje nezadovoljstvo, osobito hercegovački studenti koji su u velikom broju studirali u Zagrebu. Ti su studenti sudjelovali u masovnim prosvjedima

³² Miroslav Akmadža. „Hrvati u Bosni i Hercegovini“ u *Prijelomna vremena: hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček. (Zagreb: Matica hrvatska, 2022.), 714.

³³ Tado Jurić, „Hrvatske migrantske mreže: Pristup pripovjedne povijesti u istraživanju „Gasterbajterske ere“ iseljavanja“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, Vol. 24, No.2, (2020), pristup ostvaren 5. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/261206>, 11.

1971., što je dodatno pogoršalo odnose s komunističkim vlastima.³⁴ KPH je ustanovila da je približno 5000 studenata iz SR BiH studiralo u Zagrebu. Studenti iz zapadne Hercegovine bili su najbolje povezani i organizirani u odnosu na ostale studente iz SR BiH. Njihovo sudjelovanje u studentskim prosvjedima bilo je odraz teške situacije u Hercegovini, koja je bila ne samo ekonomski najzaostajija, nego i nacionalno-politički nestabilna. Navedena nestabilnost očitovala se u sustavnom postavljanju Srba i Crnogoraca na ključne lokalne i regionalne funkcije od strane KPJ, unatoč dominaciji hrvatskog stanovništva u toj regiji.³⁵

5.1. Stanovništvo Bosne i Hercegovine

NR BiH je, tijekom svog formiranja, služila kao model suživota različitih vjerskih, etničkih i kulturnih zajednica, pri čemu su povijesne napetosti među njima bile privremeno potisnute kako bi se postigao dojam kohezije u novouspostavljenoj socijalističkoj državi.³⁶ Nakon uspostave komunističke vlasti i provođenja političkih i gospodarskih reformi tijekom 1950-ih i 1960-ih godina, NR BiH je ekonomski zaostajala u usporedbi s ostalim državama Jugoslavije. Društveni proizvod po glavi stanovnika u odnosu na jugoslavenski prosjek pao je sa 79 % 1953. na 69 % 1965. Veliki dio NR BiH proglašen je 1961. privredno nerazvijenim područjem, budući da je imala najnižu stopu ekonomskog rasta od uspostave socijalističke Jugoslavije do 1968. Društvena statistika otkriva probleme koji su utjecali na ekonomsku zaostalost. Osim Kosova, Bosna i Hercegovina imala je najvišu stopu nepismenosti, najveći postotak ljudi koji su završili samo tri razreda osnovne škole, najvišu stopu smrtnosti novorođenčadi i najniži postotak urbanog stanovništva. Ti čimbenici uvelike su utjecali na ekonomsku nerazvijenost, uz dodatni problem iseljavanja Srba i Hrvata iz Bosne i Hercegovine u Srbiju, odnosno Hrvatsku.³⁷

Područje BiH stoljećima je bilo izloženo velikim pritiscima, od osmanske vladavine do Austro-Ugarske. Kada je Austro-Ugarska započela s prvim popisom stanovništva, broj stanovnika iznosio je 1,898 milijuna. Uspoređujući taj podatak s popisom iz 1991., kada je broj stanovnika dosegnuo 4,377 milijuna, uočava se rast od 130 % tijekom osamdeset i jedne

³⁴ Akmadža, „Hrvati u Bosni i Hercegovini“, 714.

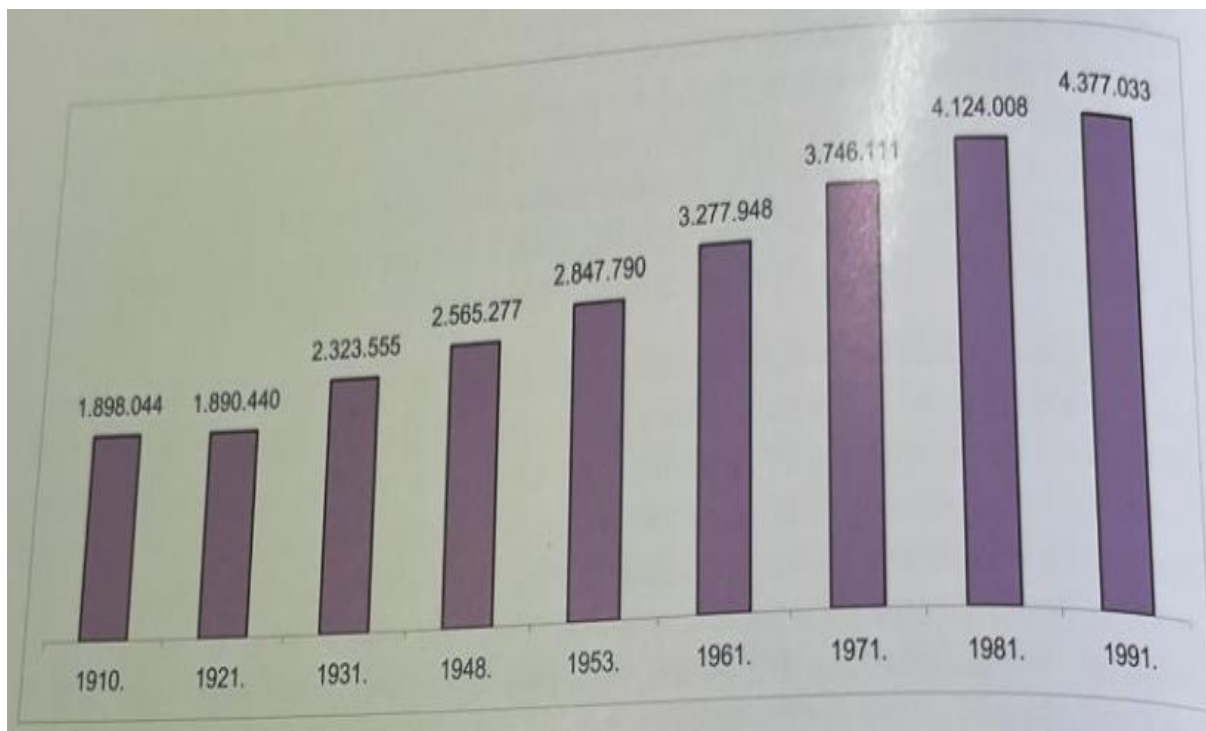
³⁵ Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991) S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. (Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi. 2004), 275-276.

³⁶ Matej Škarica, *Hrvati Bosne i Hercegovine – naslijeđe i izazovi budućnosti*. (Zagreb: Alfa, 2008), 23.

³⁷ Noel Malcolm, *Bosna: kratka povijest*, prev. Zlatko Crnković (Sarajevo: Buybook, 2011), 351-353.

godine. U razdoblju socijalističke Jugoslavije, između popisa iz 1948. i onog iz 1991., zabilježen je porast stanovništva od 70,62 %, odnosno povećanje za 1,811 milijuna stanovnika. Poslijeratno razdoblje, od popisa 1948. do 1953., donijelo je rast stanovništva od 11,01 %. Slijedio je značajan porast od 15,10 % do popisa 1961. Nakon toga, rast stanovništva Bosne i Hercegovine postupno je usporavao. Između 1961. i 1971. zabilježen je rast od 14,28 %, dok je između 1971. i 1981. rast iznosio 10,08 %. U posljednjem popisu provedenom za vrijeme socijalističke Jugoslavije, u razdoblju od 1981. do 1991. , stanovništvo je raslo po stopi od 6,13 %.³⁸

GRAFIKON 1. rast stanovništva u Bosni i Hercegovini od 1910. do 1991.

³⁸ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. (Zagreb: Tipex, 2005.), 22.

TABLICA 2. Nacionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu iz 1948. i 1953.

Godina	Konfesija (naziv prema izvornom popisu)	Broj stanovnika	%
1948.	Muslimani	0	0,0%
	Hrvati	614.123	23,9%
	Srbi	1.136.116	44,3%
	neopredijeljeni muslimani	788.403	30,7%
	Ostali	26.635	1,0%
	Ukupno	2.565.277	
1953.	Muslimani	0	0,0%
	Hrvati	654.229	
	Srbi	1.264.372	44,4%
	Jugoslaveni neopredijeljeni	891.800	31,3%
	Ostali	37.389	1,3%
	Ukupno	2.847.790	

TABLICA 3. Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema nacionalnom izjašnjanju od 1961. do 1991.

God.	Muslimani	Srbi	Hrvati	Jugoslaveni	Ukupno
1961.	842.248	1.406.057	711.666	275.883	3.277.948
	25,70%	42,90%	21,70%	8,40%	100,00%
1971.	1.482.430	1.393.148	772.491	43.796	3.746.111
	39,60%	37,20%	20,60%	1,20%	100,00%
1981.	1.629.924	1.320.644	758.136	326.289	4.102.783
	39,50%	32,00%	18,40%	7,90%	100,00%
1991.	1.905.829	1.369.258	755.892	239.845	4.364.574
	43,70%	31,40%	17,30%	5,50%	100,00%

Navedeni statistički podaci popisa stanovništva BiH pokazuju da je postojao izrazito visoki prirodni priraštaj tijekom razdoblja socijalističke Jugoslavije. Zbog zatvorenosti Jugoslavije prema zapadnoeuropskim zemljama u godinama neposredno nakon Drugog svjetskog rata, broj stanovnika rastao je zavidnom brzinom. Posebno se ističe muslimanska

populacija, koja je nakon popisa stanovništva iz 1961., kada je po prvi puta uvedena popisna kategorija „Musliman“ narasla za više od 125 %. Posljedično, od 1971. postali su najbrojnija etnička skupina unutar SR BiH. Međutim, otvaranjem granica i masovnim iseljavanjem radno sposobnog stanovništva u zapadne europske zemlje, tempo rasta stanovništva počeo je opadati. Visoki natalitet i dalje je doprinosa rastu stanovništva, ali je sa svakim sljedećim popisom sve teže pratio visoku stopu iseljavanja.³⁹

5.2 Hrvati u sastavu Bosne i Hercegovine

U okviru Jugoslavije najveći udio Hrvata zabilježen je prilikom prvog popisa stanovništva 1948. Nakon toga, sa svakim sljedećim popisom koji se prvo proveo nakon pet godina 1953., a od 1961. svakih deset godina, udio Hrvata u SR BiH postupno se smanjivao uslijed intenzivnog iseljavanja u Hrvatsku ili izvan granica socijalističke Jugoslavije.⁴⁰

Udio ostalog stanovništva povećavao se u odnosu na hrvatsko stanovništvo zbog činjenice da su Hrvati pretežno živjeli u ruralnim područjima i nisu bili znatno zastupljeni u javnim službama. Nadalje, u te su regije ulaganja bila manja u usporedbi s onima gdje su dominirali drugi narodi. U tablici je također prikazano da je broj Hrvata rastao do 1971., unatoč brojnoj emigraciji. Taj rast može se pripisati visokom prirodnom priraštaju koji je nadoknađivao značajne demografske gubitke uzrokovane migracijom. Međutim, od 1971., visoki prirodni priraštaj više nije mogao pratiti intenzitet iseljavanja, što je rezultiralo značajnom padom broja Hrvata te daljnjim smanjenjem njihova udjela u ukupnom stanovništvu SR BiH.⁴¹

³⁹ *Isto*, 22.

⁴⁰ Ksenija Bašić, „*Prostorna dimenzija depopulacije Hrvata u Bosni i Hercegovini*“, *Geoadria*, Vol. 27, No. 2, (2022), 147. pristup ostvaren 9. VI. 2024. <https://doi.org/10.15291/geoadria.3905.147>.

⁴¹ *Isto*, 148-149.

TABLICA 4. Udio Hrvata u BiH.

Godina popisa / Census year	Broj Hrvata (katolika)* / Number of Croats (Catholics)*	Udio (%) Hrvata u ukupnom stanovništvu / Share (%) of Croats in total population
1879.	(209 391)	(18,1)
1885.	(265 788)	(19,9)
1895.	(334 142)	(21,3)
1910.	(434 061)	(22,9)
1921.	(444 309)	(23,5)
1931.	(547 949)	(23,6)
1948.	614 123	23,9
1953.	654 229	23,0
1961.	711 666	21,7
1971.	772 491	20,6
1981.	758 140	18,4
1991.	760 852	17,4
2013.	544 780	15,4

Kod Hrvata zabilježen je znatan pad stope nataliteta, koja se smanjila s 24,8 na 14,7, dok je stopa mortaliteta blago opala, sa 7,7 na 7,1. Stopa prirodnog prirasta Hrvata doživjela je drastičan pad, sa 17,1 na 7,5. Sličan trend pada prirodnog prirasta primijećen je i kod Slovenaca i Srba. Reducirani broj Hrvata, osim zbog iseljavanja, pripisuje se i visokoj stopi starenja stanovništva te prihvaćanju jugoslavenskog identiteta, što je izravno rezultiralo manjim brojem Hrvata u popisima stanovništva Bosne i Hercegovine. Popis stanovništva iz 1991. bilježi 752068 Hrvata, što predstavlja smanjenje od 20423 osobe (2,71 %) u usporedbi s najvišim zabilježenim brojem Hrvata prema popisu iz 1971., kada je broj Hrvata iznosio 772491.⁴²

⁴² Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 25-29.

TABLICA 5. Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta prema nacionalnoj pripadnosti prema popisima stanovništva iz 1971., 1981. i 1989. godine.

	1971.			1981.			1989.		
	N	M	Pp	N	M	Pp	N	M	Pp
Hrvati	24,8	7,7	17,1	16,3	7,1	9,1	14,6	7,1	7,5
Muslimani	21,9	5,9	16,0	19,9	5,9	14,0	17,5	5,6	11,7
Srbi	21,4	7,7	13,7	15,4	7,4	8,0	11,8	7,9	3,9
Ukupno	22,0	6,6	15,4	17,1	6,3	10,8	15,1	6,8	8,2

5.3 Razlozi iseljavanja – ruralnost i javne službe

5.3.1 Hrvati i ruralnost

Ruralnom prostoru i ruralnosti pristupa se s različitih perspektiva ovisno o svrsi istraživanja. Dok statističari i znanstvenici primjenjuju raznolike modele za klasifikaciju urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja, poljoprivrednici ga promatraju kao agrarne zone s naglaskom na učinkovitu uporabu resursa za poljoprivredu. Ekolozi ga vide kao ekološku „tampon zonu“ koja podržava održavanje ekološke ravnoteže. Turizam koristi slike ruralne idile za promociju, dok kultura i mediji oblikuju različite percepcije ruralnih područja. Uz to, sociolog Marc Mormont ističe pojavu pojma ruralnosti u 1920-ih i 1930-ih kako bi definirao obilježja ruralnog društva uslijed ekonomskih i socijalnih transformacija uzrokovanih urbanizacijom i industrijalizacijom. Današnje shvaćanje ruralnosti obuhvaća materijalnu i socijalno konstruiranu dimenziju, pri čemu tumačenje varira ovisno o kontekstu i vremenskom razdoblju. Ovaj pojam označava „ruralno područje“ obilježeno prirodnim faktorima, poput „prirodne sredine“, relativno niskom gustoćom naseljenosti, značajnom prisutnošću poljoprivrede i manjom zastupljenošću nepoljoprivrednih aktivnosti, povezujući se uz selo, poljoprivredu i okoliš.⁴³

Agrarne reforme provedene u socijalističkoj Jugoslaviji tijekom razdoblja 1945. i 1953. rezultirale su smanjenjem seljačkih posjeda na maksimalnu površinu od 10 hektara poljoprivrednog zemljišta, pri čemu je višak zemlje prešao u državno vlasništvo. Ta politika

⁴³ Aleksandar Lukić, „O teorijskim pristupima ruralnom prostoru“. *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 72, No. 2., (2010), 51-53. pristup ostvaren 6. VI. 2024.. <https://doi.org/10.21861/hgg.2010.72.02.03>

smanjenja privatnog vlasništva nad zemljištem, uz istovremeno poticanje industrijalizacije, dovela je do marginalizacije seoskog stanovništva i njihovog prisilnog migriranja u gradove u potrazi za zaposlenjem ili čak iseljavanja u inozemstvo. Kao rezultat ovih procesa, ruralno područje postupno gubi tradicionalnu ruralnu kulturu, te postaje periferno u odnosu na urbanu sredinu, koja se simbolizira kao napredna. Rad u tvornici i slobodno vrijeme provedeno na gradskim ulicama postaju simboli jedinstva i napretka Jugoslavije.⁴⁴

Maksimalna površina zemljišta koju je jedan poljoprivrednik mogao posjedovati bila je ograničena na 10 hektara, s mogućnošću povećanja na 15 hektara u uvjetima gdje je kvaliteta zemlje bila lošija. Unatoč napretku tehnologije i mehanizacije koji su omogućavali veći obujam obrade, komunistički vrh nije mijenjao ograničenje privatnog obrađivanja zemljišta na više od 10 hektara. Nedostatak proboja na tržište sa vlastitim proizvodima bio je posljedica zaostalosti poljoprivredne politike i nedostataka u reformama. Socijalistička politika vlasti usmjerila se na formiranje velikih poljoprivrednih kombinata s fokusom na proizvodnju žitarica, dok su tradicionalni usjevi poput vinove loze i maslina uglavnom bili namijenjeni vlastitoj potrošnji.⁴⁵

Udio stanovništva čija egzistencija ovisi o poljoprivredi kontinuirano je opadao od 62 % 1948. na 15 % 1981., što jasno ukazuje na smanjenje značaja poljoprivrede u kontekstu jugoslavenskog društva te na uspon urbanizacije i industrijskog razvoja. Jedan od jasnih pokazatelja ovog trenda je podatak iz popisa stanovništva iz 1971. prema kojem je čak 80 % radnika koji su privremeno radili u inozemstvu potjecalo iz ruralnih područja. Ovaj podatak naglašava ne samo slabljenje poljoprivrede kao primarne djelatnosti, već i eroziju ruralnih zajednica kao mjesta stanovanja.⁴⁶

Prema popisu stanovništva iz 1981., SR BiH imala je ukupno 4124257 stanovnika, od kojih je 2630336 (63,77 %) živjelo u ruralnim područjima, dok je 1493920 (36,22 %) živjelo u urbanim naseljima. U kontekstu jugoslavenskog prosjeka iz 1981. prema kojem je 46,46 % stanovništva živjelo u gradskim naseljima, SR BiH zaostajala je za 10,24 %. Iz ovih podataka proizlazi zaključak da je Bosna i Hercegovina bila pretežito ruralna republika unutar SFRJ. Analizirajući stanovništvo BiH koje se izjašnjavalo kao Hrvati, od ukupno 758140 Hrvata, čak 555.129, odnosno 73,77 %, živjelo je u ruralnim naseljima, dok je preostalih 203011, ili 26,77 % živjelo u urbanim naseljima. Uspoređujući postotke Hrvata s ostalim narodima zastupljenim u SR BiH, Hrvati su bili najmanje zastupljeni u urbanim sredinama. Konkretno, 34,77 %

⁴⁴ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 126.

⁴⁵ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 520-521.

⁴⁶ *Isto*, 521.

Muslimana živjelo je u gradskim naseljima, dok je taj postotak kod Srba iznosio 31,91 %. Dakle, ne iznenađuje činjenica da su Hrvati bili najbrojnija iseljenička nacija među tri glavna naroda u SR BiH, što se može pripisati njihovoj pretežitoj ruralnoj naseljenosti podložnoj utjecajima ekonomskih politika i gospodarskih odluka provedenih od strane vrha Jugoslavenske komunističke partije, a prvenstveno usmjerenih prema industrijalizaciji države. Poljoprivredni stagnirao je zbog stavljanja industrijalizacije u prvi plan gospodarskog razvoja, a proces urbanizacije u SR BiH bio je relativno spor, što je dovelo do pada stope zapošljavanja radno sposobnog stanovništva. Kao rezultat toga, hrvatsko seosko stanovništvo rješenje je pronalazilo u iseljavanju u inozemstvo, pretežito u zapadnu Europu kao gastarbajteri,⁴⁷ ali i u prekoceanske zemlje.⁴⁸

5.3.2 Ravnopravnost nacija u javnoj službi Bosne i Hercegovine

Socijalistička Jugoslavija, formirana u borbi protiv fašizma od strane raznolikih naroda i vjerskih zajednica, razvijala je svoj birokratski aparat uglavnom kroz okvir komunističke partije. Analiza najviših državnih institucija pokazuje da su od samih početaka bile neujednačene u pogledu zastupljenosti različitih naroda u državi. Tijekom kasnijih razdoblja, primjećuje se poboljšanje u ravnoteži prisutnosti svih naroda, što se može pripisati unutarnjim sukobima i previranjima unutar vodećih partijskih krugova. Međutim, prikupljeni podaci o nacionalnom sastavu članstva u Savezu komunista Jugoslavije, rukovodećim pozicijama u poduzećima te u administrativnim strukturama na razini republika i lokalnih zajednica ukazuju na neusklađenost s etničkom strukturom stanovništva. Srbi, kao najbrojniji i dominantni narod u Jugoslaviji, često su prevladavali u administrativnim tijelima i državnim službama na razini cijele zemlje, uključujući SR Hrvatsku, SR Bosnu i Hercegovinu, SAP Vojvodinu i SAP Kosovo. Ova dominacija Srba u lokalnim strukturama, posebice u SR Hrvatskoj i SR BiH, može se objasniti njihovom snažnom podrškom socijalističkom režimu te njihovim velikim sudjelovanjem u partizanskom pokretu. Važno je napomenuti da se Hrvatima i dalje pripisivala krivnja za provođenje NDH, što je dodatno utjecalo na dinamiku etničkih odnosa unutar socijalističke Jugoslavije⁴⁹

⁴⁷ gasterbajter, njemačka fraza za radnika iz inozemstva. Hrvatski jezični portal. Pristup ostvaren 10.6.2024. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFhuUBY%3D

⁴⁸ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 121-123.

⁴⁹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*, 355-356.

Najveća neuravnoteženost birokratskih struktura primijećena je unutar SR BiH (do 1963. NR BiH). Prema podacima koje je iznio Zdenko Radelić, evidentan je značajan nesrazmjer nacionalne strukture u državnim organima. U razdoblju od 1945. do 1966., Ministarstvo unutarnjih poslova SR BiH zabilježilo je samo 2,75 % hrvatskih časnika, dok je udio Srba bio čak 87,13 %, a preostali udio činili su muslimani. U istraživanju prisutnosti u Udbi i službi državne sigurnosti SR BiH u periodu od 1945. do 1991., zaposlenost je pokazala sljedeće omjere: 66,60 % Srba, 23,60 % Muslimana i 9,30 % Hrvata⁵⁰

TABLICA 6. Nacionalna struktura SK BiH 1946. -1969. (u %).

Godina	Crnogorci	Hrvati	Muslimani	Jugoslaveni	Srbi	Ostali
1946.	0,60	8,50	20,30	-	69,10	1,40
1961.	1,7	11,90	28,30	-	54,70	3,40
1965.	-	12,00	26,10	1,60	57,00	3,10
1969.	2,00	11,20	26,00	-	55,30	5,50

U tablici dva prikazana je nacionalna struktura Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Srbi su najzastupljenija etnička skupina u svakom razdoblju vođenja evidencije te su dominirali u političkom vodstvu unutar granica SR BiH. Muslimani su bilježili solidan rast, no taj rast je bio relativno mali u usporedbi s ukupnim rastom stanovništva i njihovim udjelom u nacionalnoj strukturi SR BiH. Hrvati su bili vrlo slabo zastupljeni, što se odražavalo na njihovu ekonomsku i političku poziciju unutar SR BiH.⁵¹

Nejednaka zastupljenost u lokalnim partijskim strukturama vrlo je dobro prikazana na primjeru Livna. Prema popisu stanovništva iz 1953., Hercegovina je imala preko 350 tisuća stanovnika, od kojih su nešto više od 51 % činili Hrvati, dok je udio članova Komunističke partije Jugoslavije među njima iznosio samo 2,13 %. U Livnu, koje je pretežno naseljeno Hrvatima, okružni komitet zadužen za upravljanje važnim lokalnim pitanjima bio je sastavljen na sljedeći način: 15 Srba, 12 Hrvata i 8 Muslimana, što jasno pokazuje značajnu neravnotežu u popunjavanju vodećih pozicija u lokalnim partijskim strukturama.⁵²

⁵⁰ Isto, 355-356.

⁵¹ Isto, 356.

⁵² Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991) S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, 272.

Najbolji uvid pruža analiza pojedinih novinskih izdanja iz 1971. Iako su Hrvati činili preko 20 % stanovništva, njihov udio na visokim položajima u javnim medijima, poput direktora radija ili televizije, bio je iznimno nizak. Predsjednici sudova bili su pretežno Srbi, a niti jedan direktor republičkih ustanova nije bio Hrvat. Opravdanje za ovaj disbalans bilo je da nije važno koje je narodnosti direktor, već koliko on može doprinijeti svojim sposobnostima.⁵³

⁵³ Malcolm, *Bosna: kratka povijest*, 354-355.

6. ISELJAVANJE HRVATA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

6.1 Migracijski tokovi nakon uspostave socijalističke Jugoslavije

Migracijski tokovi na početku uspostave druge Jugoslavije započeli su izbjeglištvom uslijed uspostave nove vlasti. Komunistička elita okarakterizirala je ovaj odljev „klasnog neprijatelja“ kao nužan korak za uspostavu „pravedne“ i uspješne komunističke države. Komunistička partija započela je progon njemačke nacionalne manjine zbog sumnje na kolaboraciju s nacistima tijekom rata. Također, talijanska manjina bila je okarakterizirana kao fašistička te je i ona djelomično prognana. Velik dio Talijana iz Istre i Dalmacije emigrirao je u Italiju zbog straha od uspostave komunističke vlasti. Čak i Talijani koji su sudjelovali u partizanskim pokretima protiv fašizma i nacizma, našli su se u nepovoljnom položaju zbog povijesno-teritorijalnih pretenzija Italije prema istočnoj obali Jadranskog mora. Nova „narodna vlast“ dala je Talijanima mogućnost izbora između jugoslavenskog i talijanskog državljanstva, što je u praksi značilo da će, ako odaberu talijansko državljanstvo, morati napustiti državu. Između 1945. i 1964., zbog tih razloga, oko 120 tisuća osoba, uključujući Hrvate i Slovence, iselilo je u Italiju, dok je oko 80 tisuća ljudi ilegalno emigriralo u Italiju zbog neslaganja s „revolucionarnim mjerama“ komunističke vlasti.⁵⁴ Drugi iznimno značajan smjer iseljavanja bio je usmjeren prema Austriji. Veliki broj izbjeglica bio je zaustavljen na Bleiburgu i predan osvetnički nastrojenim komunističkim vlastima 1945, dok je manji dio uspio probiti blokadu i izbjeći tragičnu sudbinu. Hrvatske izbjeglice su uglavnom bile smještene u organiziranim logorima diljem Austrije, s ciljem daljnjeg preseljenja, prvenstveno u Zapadnu Njemačku i Švicarsku.⁵⁵ Kolonizacija i migracije iz ruralnih u urbane sredine preko republičkih granica značajno su utjecale na promjenu etničke strukture stanovništva. U pravilu, tijekom agrarnih kolonizacija i međurepubličkih migracija, stanovništvo se selilo u republike gdje je većina stanovništva bila njihove nacionalnosti. Tako su, na primjer, Hrvati sa područja Bosne i Hercegovine u velikom broju migrirali u Hrvatsku, dok su Srbi iz drugih republika migrirali u Srbiju.⁵⁶

U razdoblju od 1953. do 1960., desetljeću koje je prethodilo značajnim promjenama u migrantskim politikama socijalističke Jugoslavije, godišnji broj emigranata varirao je između

⁵⁴ Heršak, „Panoptikum migracija – Hrvati, Hrvatski prostor i Evropa“, 278-280.

⁵⁵ Rogić i Čizmić, Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba, 146-147.

⁵⁶ Heršak, „Panoptikum migracija – Hrvati, Hrvatski prostor i Evropa“, 278-280.

13000 i 57000 osoba. Neposredno prije usvajanja zakona o mogućnosti prijevremenog rada, došlo je do stabilizacije emigracijskih kretanja, pri čemu je zabilježen izrazito nizak broj osoba koje su napuštale granice socijalističke Jugoslavije. Prema službenim statistikama, ukupan broj emigranata u razdoblju od 1950. do 1960. iznosio je 277675 osoba. Iako različite statistike ukazuju na znatno veći broj emigranata između 1948. i 1961., točne brojke teško je procijeniti zbog prisutnosti ilegalnih prelazaka granica, posebice među Hrvatima koji su predvodili migracijske tokove izvan Jugoslavije.⁵⁷ Prema određenim dokumentima Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CKSKH), broj hrvatskih iseljenika do 1964. premašio je milijun i sto tisuća. Unutar te ukupne brojke, procjenjuje se da je približno 150 tisuća činila politička emigracija, uključujući i Hrvate s područja Bosne i Hercegovine.⁵⁸

6.2 Migracije unutar socijalističke Jugoslavije – Hrvatska kao zemlja doselidbe

Hrvatski narod sa područja BiH pretrpio je iznimno teške posljedice nakon Drugog svjetskog rata i uspostave druge Jugoslavije. Politički razlozi neposredno nakon rata, kao i brojni ljudi koji su pobjegli zbog straha od komunističke odmazde, doveli su do smanjenja broja Hrvata i njihovog udjela u nacionalnoj strukturi BiH. Dodatno, uvođenje popisne klasifikacije „Jugoslaven“ i „nacionalno neopredijeljen“ omogućilo je određenom broju Hrvata da iskoriste ove kategorije kako bi stekli određene povlastice u političkom i javnom životu tadašnje države. Intenzivne demografske promjene imale su dubok utjecaj na prirodni prirast i migracijsku bilancu stanovništva. Kao najmanje brojan konstitutivni narod u SR BiH, Hrvati su, zbog izražene ruralnosti i slabe zastupljenosti u javnim upravama, imali najnepovoljniju migracijsku bilancu. U razdoblju između 1971. i 1981. zabilježeni su najizraženiji međurepublički migracijski tokovi Hrvata iz SR BiH prema Hrvatskoj. Zbog značajnog napuštanja stanovništva iz Hrvatske i potrebe za njihovom zamjenom, Hrvatska je postala značajno imigracijsko područje za Hrvate iz drugih jugoslavenskih republika, koji su nadomještali demografski deficit uzrokovan iseljavanjem.⁵⁹

Područje BiH iskusilo je značajne migracijske valove prema Hrvatskoj, Vojvodini i centralnom dijelu Srbije. Između 1948. i 1952. prosječno se godišnje iz NR BiH u NR Hrvatsku

⁵⁷ Isto, 281.

⁵⁸ Rogić i Čizmić, *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, 146-147.

⁵⁹ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 152-123.

iseljavalo 3066 ljudi. U periodu od 1953. do 1957. taj je broj narastao na 6.191 iseljenika godišnje, dok je između 1958. i 1961. godišnje odlazilo 12015 stanovnika. Najintenzivniji migracijski tokovi dolazili su iz Hercegovine, Bosanske Posavine i Srednje Bosne. U tim migracijama, najveći udio činili su etnički Hrvati, ali su sudjelovale i druge etničke skupine.⁶⁰

Hrvati iz BiH uglavnom su migrirali u Hrvatsku ili u inozemstvo zbog ekonomskih razloga, odnosno radi viših primanja koja su im omogućavala bolju kvalitetu života nego što su je imali u SR BiH. Hrvati u SR BiH suočili su se s velikim iseljeničkim valom prema Hrvatskoj, pri čemu se, prema podacima popisa stanovništva iz 1971. oko 116 tisuća Hrvata iz SR BiH doselilo u SR Hrvatsku.⁶¹

Popis stanovništva iz 1991. pokazuje da je od ukupnog broja stanovnika SR Hrvatske, koji je iznosio 4784265, čak 9,1 % ili 436.415 osoba bilo doseljeničkog podrijetla. Ovaj podatak ponajviše se odnosi na doseljenike iz drugih jugoslavenskih republika, među kojima se posebno ističe SR BiH sa 62 %. Slijede SR Srbija s 20,7 %, SR Slovenija sa 7,8 % te znatno manji udjeli iz ostalih republika. Od ukupnog stalnog stanovništva SR Hrvatske, njih 318000 ili oko 6,6 % , rođeno je u Bosni i Hercegovini. Većina doseljenih bili su Hrvati, zatim Srbi i Muslimani. Gotovo četvrtina hrvatskog stanovništva imala je migracijsko porijeklo iz Bosne i Hercegovine. Ukupno 71,8 % je doseljenih Hrvata došlo iz SR BiH.⁶²

⁶⁰ Sanja Klempić Bogadi, Margareta Gregurović, Sanja Podgorelec, „ Doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku: migracijski obrasci doseljenika u Zagrebu“. *Stanovništvo*, 56 (2018), 42. pristup ostvaren 6. VI. 2024. doi: 10.2298/STNV1802039

⁶¹ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 38.

⁶² Dražen Živić, „Osvrt na iseljeničko - useljeničke tijekove stanovništva Hrvatske od sredine 19. do konca 20. stoljeća“ *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 4/2001, 267-268.

TABLICA 7. Dospeljeno stanovništvo u Hrvatsku prema popisu iz 1991.

Područje doseljenja	Ukupno	Hrvati	Srbi	Muslimani	Slovenci	Albanci	*Jugoslaveni*	Ost. i nep.
Selili unutar RH	1811207	1445199	227109	4837	4722	1364	38852	89124
BiH	271190	164441	57123	23183	580	157	10807	14899
Crna Gora	9404	3461	991	657	142	96	616	3441
Makedonija	11821	2719	909	430	99	3010	480	4174
Slovenija	33831	13996	2784	343	13027	59	1198	2424
Uža Srbija	40003	13825	16612	701	551	203	3743	4368
Kosovo	13555	4400	1207	1402	39	4527	366	1614
Vojvodina	36968	15155	10573	143	233	72	2843	7949
Ostale zemlje	19643	11157	1325	103	277	31	408	6342
Ukupno inozemstvo	436415	229154	91524	26962	14948	8155	20461	45211
Nepoznato	26749	5808	670	84	81	28	147	19931
Ukupno	2274371	1680161	319303	31883	19751	9547	59460	154266

Intenzivno doseljavanje u SR Hrvatsku iz SR BiH rezultiralo je smanjenjem udjela hrvatskog stanovništva u SR BiH. Posebno se ističe desetljeće između dvaju popisa stanovništva, 1971. i 1981., kada su Hrvati u velikom broju napuštali SR BiH, bilo prema SR Hrvatsku ili izvan Jugoslavije. Zbog toga je SR BiH tijekom tog razdoblja poprimila obilježja emigracijske zemlje, dok je SR Hrvatska postala imigracijska zemlja, u kojoj su Hrvati iz SR BiH zamjenjivali stanovništvo SR Hrvatske koje je iselilo iz socijalističke Jugoslavije⁶³

⁶³ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 21.

TABLICA 8. Stanovništvo Republike Hrvatske rođeno u Bosni i Hercegovini prema etničkom sastavu po županijama 1991. godine.⁶⁴

Županije*	Ukupno	Hrvati	Srbi	Muslimani	Ostali i nepoznato
Grad Zagreb	78294	50368	12899	7698	7329
Zagrebačka	6332	4914	606	320	492
Krapinsko-zagorska	1044	748	109	65	122
Sisačko-moslavačka	20314	8625	7105	2699	1885
Karlovačka	3589	1362	1126	713	388
Varaždinska	1703	1130	240	105	228
Koprivničko-križevačka	1857	1255	268	94	240
Bjelovarsko-bilogorska	8308	5205	2332	136	635
Primorsko-goranska	23552	7124	7534	3818	* 5076
Ličko-senjska	1123	617	303	110	93
Virovitičko-podravska	4175	1410	2296	117	352
Požeško-slavonska	12571	9346	2568	129	528
Brodsko-posavska	23876	17019	4696	346	1815
Zadarsko-kninska	5341	1977	2248	433	683
Osječko-baranjska	32004	21795	7633	581	1995
Šibenska	1823	964	434	202	223
Vukovarsko-srijemska	39770	27864	8316	1451	2139
Splitsko-dalmatinska	22877	17278	1815	1484	2300
Istarska	12761	3497	2476	3988	2800
Dubrovačko-neretvanska	15911	10439	2573	1765	1134
Međimurska	698	412	67	58	161
Republika Hrvatska	317923	193349	67644	26312	30618

Najveći broj doseljenika iz SR BiH evidentiran je u Gradu Zagrebu (25,5 %), a slijede ga dvije slavonske županije: Vukovarsko-srijemska (10,7 %) i Osječko-baranjska (8,6 %). Nakon njih dolaze dalmatinske županije. Najmanji broj doseljenog stanovništva bilježe Ličko-senjska županija (0,5 %), te Međimurska i Krapinsko-zagorska županija. Kao glavni grad i središte društvenih i gospodarskih aktivnosti u SR Hrvatskoj, Zagreb očekivano privlači najveći broj doseljenika. Slavonske županije privlače doseljenike zbog svojih velikih obradivih poljoprivrednih površina, od kojih su mnoge neiskorištene. S druge strane, Ličko-senjska županija, koja se izdvaja kao jedan od najzaostalijih dijelova SR Hrvatske, bilježi visoku stopu iseljavanja stanovništva, dok je useljavanje minimalno.⁶⁵

⁶⁴ U brojeve je uračunato stanovništvo Hrvatske koje je rođeno unutar granica Bosne i Hercegovine, a roditelji su im bili državljani Hrvatske.

⁶⁵ Živić, „Osvrt na iseljeničko- useljeničke tijekove stanovništva Hrvatske od sredine 19. do konca 20. stoljeća“, 268.

6.3 Migracije izvan granica socijalističke Jugoslavije

Analizom podataka popisa stanovništva iz 1971. utvrđeno je da je oko 137 tisuća stanovnika SR BiH živjelo u inozemstvu. To čini 20 % ukupnog iseljeništa socijalističke Jugoslavije iz tog razdoblja. Prema etničkoj strukturi tih iseljenika, 42,5 % su bili Hrvati, 29,8 % Srbi, a 26 % Muslimani.

TABLICA 9. Stope imigracija, emigracije i migracijskog koeficijenta.⁶⁶

	Godina popisa	Imigracija	Emigracija	Migracijski koeficijent
Bosna i Hercegovina	1948.	2.1	8.2	-3.92
	1953.	2.8	8,6	-3.05
	1961.	3.1	9,7	-3.19
	1971.	3.3	12,3	-3.72
	1981.	3.4	14.2	-4.13

Podaci iz tablice 4. otkrivaju da je migracijski koeficijent izrazito negativan, što znači da je stopa emigracije u razdoblju od 1948. do 1981. najmanje tri puta veća od stope imigracije u SR BiH. U usporedbi s ostalim republikama, SR BiH bilježi najnepovoljniji migracijski koeficijent. Prema popisu iz 1981. SR BiH zajedno s SR Makedonijom (-1,14), jedina ima negativan migracijski koeficijent, što ukazuje na znatno veći broj emigranata nego imigranata. Nasuprot tome, ostale socijalističke republike, poput Hrvatske i Srbije, imaju pozitivan koeficijent, unatoč visokoj stopi emigracije, upravo zbog priljeva stanovnika iz SR BiH.⁶⁷

⁶⁶ Migracijski koeficijent se smatra potpuno uravnoteženim kada je njegova vrijednost između -1,09 i 1,09; takav migracijski saldo je vrlo nizak i ne utječe značajno na porast stanovništva. Koeficijenti u rasponu od 1,10 do 1,49 smatraju se niskima, od 1,5 do 1,9 višima, od 2,1 do 2,9 vrlo visokima, a koeficijenti od 3,0 i više izuzetno visokima, budući da jedna strana migracije prevladava tri puta više od druge. Migracijski koeficijent je pozitivan kada je broj doseljenih veći od broja iseljenih, a negativan kada je broj iseljenih veći od broja doseljenih.

⁶⁷ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 33-35.

TABLICA 10. Stope imigracije, emigracije i migracijski koeficijent po narodnosti unutar Bosne i Hercegovine.

Narodnost	Stopa imigracije			Stopa emigracije			Migracijski koeficijent		
	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.
Ukupno	3,10	3,30	3,40	9,70	12,30	14,20	-3,19	-3,72	-4,13
Hrvatska	4,20	3,60	1,90	8,30	17,80	19,30	-1,98	-4,91	-5,95
Muslimanska	0,60	1,40	1,60	0,60	1,30	1,80	1,00	1,03	-1,08
Srpska	6,10	3,70	3,60	13,40	19,40	20,20	-3,64	-4,79	-5,51

Prema podacima iz tablice, Hrvati u SR BiH bili su narod s najvišom stopom emigracije, uzimajući u obzir njihove stope emigracije i brojnost. U razdoblju od 1961. do 1981. stopa imigracije opadala je s 4,21 na 1,9, dok je stopa emigracije rasla s 8,3 na 19,3. Migracijski koeficijent postajao je sve negativniji, od -1,98 do -5,95. Usporedba podataka iz tablice koja se odnosi na SR Hrvatsku s podacima o drugim etničkim skupinama ukazuje na to da srpska etnička skupina također pokazuje značajan negativan migracijski koeficijent. Nasuprot tome, muslimansko stanovništvo jedino posjeduje uravnotežen migracijski koeficijent. Ova pojava može se objasniti činjenicom da je SR BiH bila matična republika za muslimane unutar socijalističke Jugoslavije, dok su Srbi i Hrvati imali svoje matične republike koje su privlačile pripadnike svojih etničkih skupina iz SR BiH u svoje granice. Važno je napomenuti da Muslimani 1981. također pokazuju negativan migracijski koeficijent, koji je već tada bio izrazito visok za Hrvate i Srbe. Ovo ukazuje na to da su sve tri etničke skupine, zbog gospodarskih prilika, imale tendenciju emigrirati u inozemstvo.⁶⁸

6.4 Zapadna Hercegovina

Uspostavom FNRJ krajem Drugoga svjetskoga rata, komunističke su vlasti započele s procesima konfiskacije imovine, nacionalizacije, kolektivizacije i političkim suđenjima protiv pojedinaca koje su teretili za suradnju s ustaškim režimom. Bleiburška tragedija i križni put

⁶⁸ Isto, 36.

prepolovili su brojna hercegovačka kućanstva, a novi politički procesi bili su pogubni za većinu hercegovačkih žitelja.⁶⁹

Osnivanje seljačkih zadruga i direktive vrhovništva KPJ o njihovom radu nanijeli su znatnu štetu ruralnim područjima zapadne Hercegovine. KPJ je zabranjivala ili ograničavala uzgoj određenih proizvoda, poput vina i duhana, te je prisiljavala stanovništvo na uzgoj kultura kao što su pamuk i kikiriki. Svaka zadruga bila je pod nadzorom osoba povezanih s komunističkom partijom, koje su među zadrugarima sijale strah radi očuvanja ustavnog poretka uspostavljenog nakon sloma NDH. Ovi uvjeti, zajedno s oduzimanjem imovine, doveli su do nemogućnosti ostvarivanja dostojnog života, gubitka perspektive te političkih progona koje su provodili članovi KPJ s ciljem eliminacije „unutarnjih neprijatelja“. Sve to rezultiralo je masovnim iseljavanjem. Osobe koje su emigrirale do 1962. bile su proglašene političkim neprijateljima i nisu se mogle vratiti u domovinu, dok je zapadna Europa bila samo prolazna stanica za prekoceanske zemlje. Važno je napomenuti da je vrlo teško precizno odrediti broj migranata u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Ne postoje službeni podaci o točnom broju ljudi koji su emigrirali ili su stradali na križnim putevima. Također, popisi stanovništva ne mogu točno odrediti stopu migracije zbog reorganizacije općina u okviru stvaranja socijalističke države. Emigranti su u prekoceanskim zemljama često mijenjali svoja imena, pa su mnogi od njih evidentirani kao nestali.⁷⁰

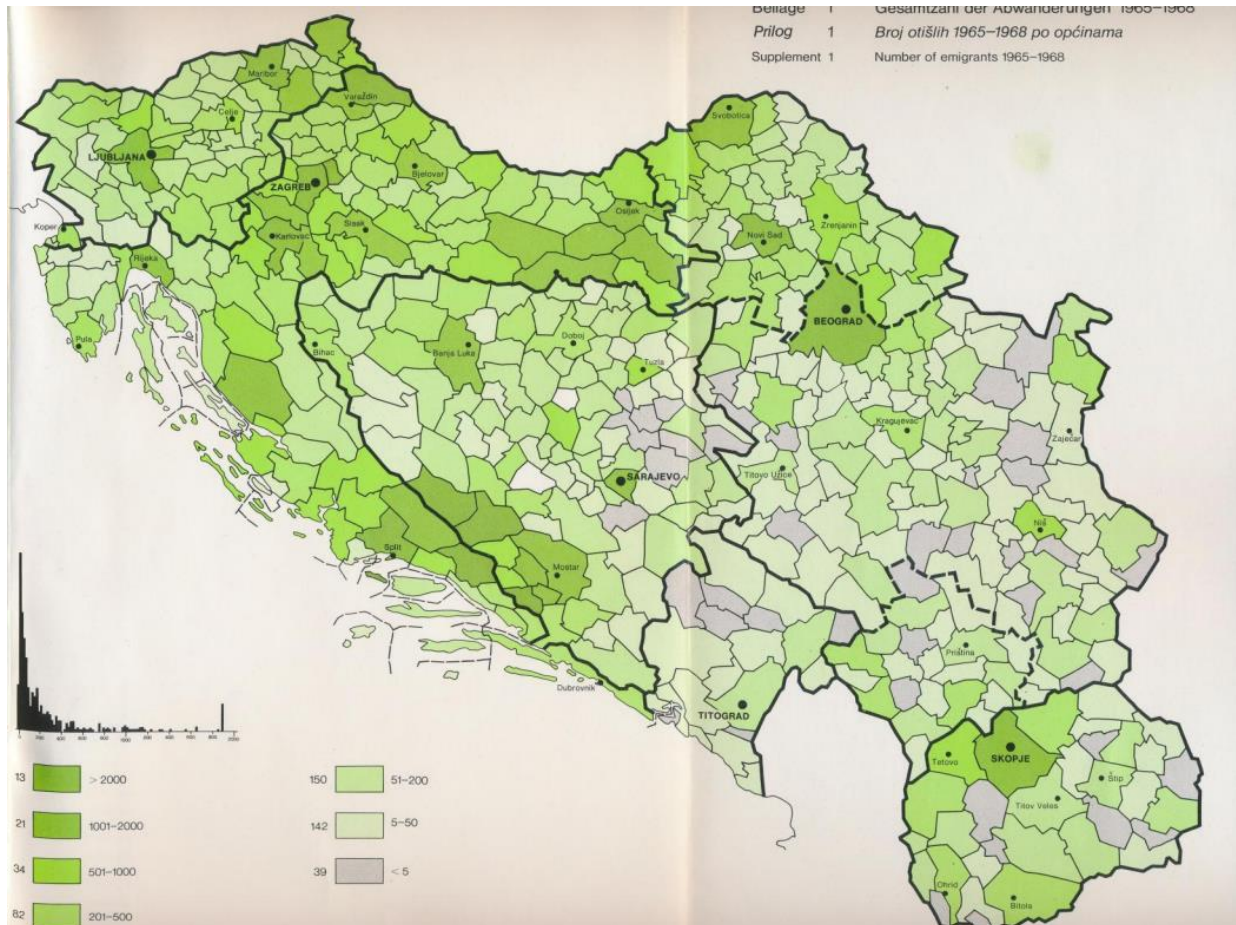
Gospodarske reforme iz 1961. i 1965., zajedno s otvaranjem granica, negativno su utjecale na nerazvijene krajeve Jugoslavije, među kojima je i Hercegovina. Hercegovina je bila jedno od područja s najvišom stopom migracija tijekom socijalističke Jugoslavije. Zapadna Hercegovina, etnički homogena s više od 97 % stanovništva hrvatske nacionalnosti, bila je pretežno ovisna o poljoprivredi. Zbog nepovoljnih gospodarskih uvjeta, nedostatka državnih ulaganja u primarni sektor te državnog fokusa na ubranu industrijalizaciju i urbanizaciju, došlo je do pada poljoprivredne proizvodnje, što je ozbiljno ugrozilo kvalitetu života Hrvata u ruralnim područjima udaljenim od gradskih centara. Masovno iseljavanje ne može se samo opravdati ekonomskim čimbenicima. Prema Tadi Juriću i Anti Vujeviću, iseljavanje Hrvata može se pripisati djelovanjima vrha SKJ i vlasti SR BiH. Navedene vlasti su u javnoj i političkoj sferi naglašavale „povijesnu krivnju“ Hrvata za zločine počinjene tijekom Drugog svjetskog rata od strane NDH. Sustavno isticanje ove „povijesne krivnje“ rezultiralo je

⁶⁹ Ivanović, *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*, 152.

⁷⁰ Slavica Juka, „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 11 No. 2, (1995) 191-192. pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/126957>.

diskriminacijom Hrvata na osnovi njihove nacionalne, vjerske i političke pripadnosti, što je dovelo do njihovog isključivanja iz visokih položaja unutar republike.⁷¹

ZEMLJOVID 1. Broj iseljenih po općinama u SFRJ 1965- 1968. ; tamnija područja označavaju veći postotak iseljenih građana.

Na karti su tamno označena područja s visokim stupnjem iseljavanja. U SR BiH, najtamnije označena područja uključuju Hercegovinu, koja je većinom naseljena Hrvatima, što ukazuje na visoku razinu migracije.⁷² U tom području prevladavala je visoka stopa nezaposlenosti, a državi nije bilo u interesu rješavati taj problem sustavnim ulaganjem u industriju ili poljoprivredu. Najbezbolnije rješenje za državu bilo je otvaranje granica, dok je za stanovništvo to značilo mogućnost migracije. Utjecaj emigracijske stope može se

⁷¹ Jurić, „Hrvatske migrantske mreže: Pristup pripovjedne povijesti u istraživanju „Gasterbajterske ere“ iseljavanja“, 12-14.

⁷² Isto, 14.

najpreciznije dočarati kroz usporednu analizu dviju općina s različitim etničkim sastavom. Općina Cazin, pretežno naseljena muslimanskim stanovništvom, zabilježila je porast broja stanovnika sa 34.672 u 1961. na 53.042 u 1981., što predstavlja rast od 52 %. S druge strane, općina Čitluk, u kojoj pretežno žive Hrvati, zabilježila je smanjenje broja stanovnika sa 14.275 na 14.101 u istom razdoblju, što predstavlja gubitak od 164 stanovnika. Ovi podaci jasno pokazuju demografsku stagnaciju u zapadnoj Hercegovini, a slična tendencija može se uočiti i u drugim općinama tog područja.⁷³

Emigracijski trend u zapadnoj Hercegovini dosegao je svoj vrhunac u desetljeću između popisa stanovništva 1961. i 1971. Podaci iz 1971. pokazuju da je 13,3 % ukupnog stanovništva živjelo u inozemstvu, uključujući 52,5 % muške populacije u dobi od 20 do 29 godina. Ovakav demografski gubitak indicira smanjeni udio Hrvata u Hercegovini u korist Muslimana. U nekim općinama zapadne Hercegovine, pretežno naseljenim Hrvatima, broj radnika u inozemstvu bio je čak tri puta veći od broja radnika zaposlenih u društvenom sektoru matične općine. Primjerice, u općini Čitluk, gdje je 1971. pretežno živjelo hrvatsko stanovništvo, broj zaposlenih u društvenom sektoru iznosio je 922 osobe, što je činilo 6 % ukupnog stanovništva općine. Istovremeno, broj osoba na radu u inozemstvu iznosio je 2.141, što predstavlja 13,9 % stanovništva. Broj iseljenika bio je više od dva puta veći od broja zaposlenih u društvenom sektoru. Usporedba podataka o osobama u inozemstvu i zaposlenima u društvenom sektoru u hrvatskim općinama s onima u općinama drugih naroda otkriva značajne razlike. U općini Konjic, gdje je prevladavalo muslimansko stanovništvo, broj radnika u inozemstvu bio je 948 (od čega 61,2 % Hrvata), dok je u društvenom sektoru bilo zaposleno 6.122 radnika. Sličan obrazac može se uočiti i u općinama s pretežno srpskim stanovništvom. Na primjer, u općini Bileća bilo je zaposleno 2.086 osoba (15,4 %) u društvenom sektoru, dok je na radu u inozemstvu bilo samo 182 osobe (1,4 %).⁷⁴

⁷³ Juka, „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, 193.

⁷⁴ *Isto*, 195-196.

TABLICA 11. Osobe iz Hercegovine na privremenom radu u inozemstvu

Općina	OSOBE NA RADU U INOZEMSTVU									ZAPOSLENO OSOBLJE U DRUŠTVENOM SEKTORU 1971.	
	UKUPNO		OPĆINSKA SREDIŠTA			OSTALA NASELJA			Broj		
	Broj	% od ukupnog stanovniš.	Broj	% od ukupnog stanovniš.	% u ukupnoj migraciji	Broj	% od ukupnog stanovniš.	% u ukupnoj migraciji			
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Bileća		182	1,4	26	0,6	14,3	156	1,7	85,7	2.068	15,4
2. Čapljina		1.196	4,2	101	2,2	8,4	1.095	4,6	91,6	4.609	16,3
3. Čitluk		2.141	13,9	149	8,9	7,0	1.992	14,5	93,0	922	6,0
4. Gacko		236	2,0	29	1,8	12,3	207	2,0	87,7	734	6,1
5. Grude		2.464	12,8	348	12,2	14,1	2.116	12,9	85,9	744	3,9
6. Jablanica		323	2,9	47	1,9	26,9	276	3,3	73,1	1.747	16,0
7. Konjic		948	2,3	90	0,9	9,5	858	2,7	90,5	6.122	15,0
8. Lištica		3.380	12,4	99	4,3	2,9	3.281	13,1	97,1	2.227	8,2
9. Ljubinje		46	1,0	3	0,4	6,5	43	1,1	93,5	489	10,1
10. Ljubuški		3.902	13,8	105	3,8	2,7	3.797	14,9	97,3	1.792	6,3
11. Mostar		2.455	2,7	697	1,5	28,4	1.758	4,2	71,6	23.211	25,9
12. Nevesinje		805	4,2	61	2,0	7,6	744	4,6	92,4	1.326	6,8
13. Posušje		2.370	14,0	69	4,2	2,9	2.301	15,1	97,1	851	5,0
14. Prozor		1.516	8,4	10	0,7	0,7	1.506	9,1	99,3	1.007	5,6
15. Stolac		887	4,6	40	1,0	4,5	847	5,5	95,5	2.232	11,6
16. Trebinje		291	1,0	12	0,3	4,1	279	1,1	95,9	5.406	18,6
Hercegovina		23.142	5,9	1.886	2,0	8,1	21.256	7,1	91,9	55.487	14,1

Analizom podataka prikazanih u Tablici 11, koji se odnose na ukupan broj radnika u inozemstvu, može se jasno identificirati izvor većine migracijskih tokova. Unutar šesnaest općina navedenih u tablici, 23142 stanovnika, što predstavlja 5,9 % ukupne populacije, zaposleno je u inozemstvu. Općinska središta, koja integriraju manja naselja u administrativne cjeline, broje 1886 osoba, odnosno 8,1 % stanovništva na radu u inozemstvu. Nasuprot tome, naselja koja nisu općinska središta imaju 21256 osoba zaposlenih u inozemstvu, što čini 91,9 % ukupne migracije. Ovi podaci sugeriraju da općinska središta ne pružaju dovoljno razloga za odlazak na rad u inozemstvo, dok su u pretežno ruralnim naseljima stope migracije visoke, primarno zbog prethodno navedenih ekonomskih razloga.⁷⁵

⁷⁵ Juka, „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, 193.

6.5 Iseljavanje iz Ramskog područja 1968.

Izgradnja hidroelektrana imala je ključnu ulogu u osiguravanju energije i poticanju gospodarskog razvoja Jugoslavije. Nakon završetka rata, 1955. u sjevernoj Hercegovini dovršeno je Jablaničko jezero, stvoreno za potrebe hidroelektrane Jablanica. Stvaranjem ovog akumulacijskog jezera, potopljeno je nekoliko sela u području Donje Rame, što je dovelo do iseljavanja stanovništva iz pogođenih sela.⁷⁶

Nakon izgradnje hidroelektrane Jablanica, postojala je potreba za stvaranjem akumulacijskog jezera za hidroelektranu Rama. Ovaj projekt značajno je utjecao na nekoliko sela u dolini rijeke Rame⁷⁷. Od 1947. do 1963. provedena su opsežna mjerenja u cilju izgradnje brane i umjetnog jezera. Na temelju prikupljenih podataka, stručni tim preporučio je izgradnju brane od nabačenog kamena i gline na mjestu gdje rijeka Rame, nakon blagog toka kroz Ramsku kotlinu, ulazi u kanjon. Radovi na izgradnji same brane započeli su 28. siječnja 1966., kada je miniran prirodni tok rijeke Rame i preusmjeren u unaprijed pripremljeni odvodni tunel. Hidroelektrana Rama puštena je u pogon 1968.⁷⁸

Pred potapanjem jezera 1968. mnoge obitelji bile su prisiljene napustiti svoje domove i velike obradive površine o kojima su ovisile. Iako su brojni Hrvati i Muslimani mogli zatražiti i dobiti odštetu za svoje domove i zemljište, to nije moglo nadoknaditi njihov gubitak. Prema Anti Iviću, do 1967. iseljeno je 199 obitelji, dok autor također navodi brojku od 133 iseljenih obitelji. Do kraja 1968. izgradnja pratećih objekata i infrastrukture za hidroelektranu rezultirala je iseljenjem 283 kućanstva s 1744 člana obitelji. Posljedice ovog projekta izazvale su emigracijski val od gotovo 3000 ljudi. Hrvati su uglavnom ostajali u okolnim mjestima ili se iseljavali u SR Hrvatsku, a muslimansko stanovništvo ostalo je unutar granica SR BiH.⁷⁹

⁷⁶ Anto Ivić, „Iseljavanje iz rame u drugoj polovini 20. stoljeća“, u *Rama 1968. od iseljavanja do integracije: zbornik radova s međunarodnog znanstveno-stručnog skupa održanog općini Prozor – Rama 7. prosinca 2018.*, ur. Josip Jozić, Josip Juričić, Ivan Markešić i Ivan Šarčević. (Prozor: Općina Prozor – Rama, 2018), 448.

⁷⁷ Rama, rijeka u sjevernoj Hercegovini, BiH, desni pritok Neretve; duga je 34 km, porječje obuhvaća 505 km². Njezine vode u gornjem dijelu toka tvore umjetno Ramsko jezero (izgrađeno 1968), na rubu kojega je izgrađena hidroelektrana. Područje ušća i donjega toka rijeke dio je akumulacije Jablaničkoga jezera (HE Jablanica). Rama. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 14.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/51719>>.

⁷⁸ „40 godina HE Rama“, JP Elektroprivreda Hrvatske zajednice Herceg Bosne d.d., Mostar. Pristup ostvaren 13. VI. 2024 https://www.ephzb.ba/wp-content/uploads/Publikacije_Vijesnik/brosura-rama.pdf

⁷⁹ Ivić, „Iseljavanje iz rame u drugoj polovini 20. stoljeća“, 448-451.

ZEMLJOVID 2. Područje Rame potopljeno akumulacijskim jezerom i popis naselja.

6.6 Iskustva iseljenika iz zapadne Hercegovine

Kritička analiza položaja radnika u Jugoslaviji otkriva da su jugoslavenski radnici često bili suočeni s teškim egzistencijalnim uvjetima unutar granica zemlje. Kao rješenje tih izazova, mnogi su odlučili potražiti bolje prilike u inozemstvu, pri čemu je zapadna Njemačka bila najatraktivnija destinacija.⁸⁰ Proces radne migracije prema zapadnoj Njemačkoj bio je posebno izražen tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, a ovaj fenomen bio je poznat u javnosti kao „gastarbajterska migracija.“⁸¹

U svojem znanstvenom radu „Hrvatske migrantske mreže: Pristup pripovjedne povijesti u istraživanju „Gastarbajterske ere“ iseljavanja“ Tado Jurić pruža iscrpnu analizu motiva i emocionalnog stanja iseljenika iz Hercegovine, temeljenih na njegovim samostalnim

⁸⁰ Jurić, „Hrvatske migrantske mreže: Pristup pripovjedne povijesti u istraživanju „Gastarbajterske ere“ iseljavanja“, 16-17.

⁸¹ Čapo, *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*, 27.

istraživanjima i prikupljanju podataka iz istraživanja provedenih tijekom razdoblja Jugoslavije. Jurić posebno ističe film „*Specijalni vlakovi*“ (1972.) kao izuzetno vrijedan resurs za razumijevanje emocionalnog stanja iseljenika te njihovih stavova o problemima koji su ih potaknuli na iseljavanje, s posebnim naglaskom na socijalnu nepravdu i klasnu povlaštenost. Na primjer, iseljenici identificirani kao „Iseljenik 1“ i „Iseljenik 2“ ističu probleme nejednakosti i niskih plaća u usporedbi s njihovim nadređenima. Radnici ne mogu priuštiti dostojan život, dok njihovi šefovi grade vikendice. Također ukazuju na to da je za dobivanje kvalitetnog radnog mjesta potrebno imati veze te dodatno platiti za to. Suočeni su s činjenicom da nemaju čemu da se vrate – nemaju stan, ne mogu se oženiti, nemaju budućnosti, dok ih prošlost opterećuje svojom težinom. Autor posebno naglašava marginalizaciju emocionalnog stanja iseljenika. Posebno se izdvaja „Iseljenik 3“, koji opisuje koliko mu je bilo teško napustiti obitelj, navodeći da su mu djeca plakala te da je zamalo odustao od puta.⁸²

Iseljenik 1.

„Ne mogu se svađat, pravdu ne mogu nać. Dok smo god radnici, svoje pravo nikad nećemo nać. To je jedna stvar, druga stvar, ovi naši šefovi imaju prevelike plaće. Nemam ništa protiv njih, oni su išli u školu, neka su toliko nagrađeni. Recimo i ja sam išao u školu, malo manje nego oni, ali velika je razlika. Sekretar dobije 308 hiljada na ruke, on od svoje plaće gradi vikendicu i kuću gradi, a ja si ne mogu ni odijelo kupit, a 24 godine imam. Ne možeš se oženit, nemaš stana, nemaš kuće i još bolesnu majku moraš uzdržavati koja nije socijalno osigurana i to me najviše natjeralo da idem.“⁸³

Iseljenik 2:

„Moraš ići van, probijati se, radi. Imaš osjećaj da se nikad ne bi vratio, a i nemaš se zašto vraćat. Ako treba, ići ćemo u Kanadu i Australiju, moraš se probijati. U Ljubuškom, odakle sam ja, treba dobro platiti ako hoćeš radno

⁸²Jurić, „Hrvatske migrantske mreže: Pristup pripovjedne povijesti u istraživanju „Gasterbajterske ere“ iseljavanja“, 16-20.

⁸³ *Isto*, 17.

mjesto i mene je to pogodilo.“⁸⁴

Iseljenik 3.

„Teško mi je bilo. Žena plače, mati plače, otac, dijete plače. Igrao se na polju kad sam prošao kraj njega pa mi kaže da me nije poljubio, onda sam ja njega poljubio. Izvinite, ne mogu pričat. Kad pričam, teško mi je. Da sam znao da će biti ovako teško, ne bi se odlučio ići u inostranstvo.“⁸⁵

Istraživanje s ispitanicima koje je proveo Jurić pokazuje korelaciju s navedenim ispitivanjima iz filma. Odlazak na rad u inozemstvo bio je veliki izazov, ali i jedina opcija koja im je preostala za bijeg od siromaštva. Nemogućnost dostojne zarade, politički progoni, nepostojanje perspektive i velike gospodarske neprilike koje su se događale u ruralnim i nerazvijenim dijelovima SR BiH tjerale su Hrvate na ilegalnu migraciju pa naposljetku i legalnu uzrokovanu promjenom migracijske politike⁸⁶

Veliki problem nalazio se u tome što su mnogi ostavili obitelj kod kuće, u Jugoslaviji. U njihovim obrascima ponašanja može se uočiti značajna očuvanost tradicijskih elemenata. Kako su djeca viđala roditelje na okupu samo nekoliko puta godišnje, očigledno su obitelji mnogo trpjele zbog razdvojenosti. Zanimljiva je činjenica da su se roditelji djece, gdje je jedan član obitelji radio u inozemstvu, rijetko službeno rastajali. Većina radnika koji su isprva otišli na privremeni rad u inozemstvo, na kraju su ostali trajno, povlačeći svoju užu obitelj za sobom, što je dovelo do dodatnog iseljavanja iz Jugoslavije.⁸⁷

⁸⁴ *Isto*, 17.

⁸⁵ *Isto*, 18.

⁸⁶ *Isto*, 20.

⁸⁷ Juka, „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, 201-202.

7. ZAKLJUČAK

Područje SR BiH, gledano kroz povijesnu prizmu, bilo je izloženo brojnim ratovima i osvajanjima. Značajan dio stanovništva pobjegao je pred osmanskom invazijom, dok se preostali dio stanovništvo moralo prilagoditi novonastalim uvjetima. Hrvati s područja Bosne i Hercegovine također su bili pogođeni velikim valovima iseljavanja u prekomorske zemlje prije Drugog svjetskog rata, kada su brojni resursi u novim svjetskim prostranstvima bili nužni, a njihova je dostupnost u domovini bila oskudna. Hrvati iz BiH u velikom su broju sudjelovali u Drugom svjetskom ratu, posebno na strani NDH, što je rezultiralo masovnim egzodusom stanovništva nakon njenog poraza i uspostave vlasti totalitarnog režima.

Temeljna teza ovog rada bila je dokazati da su Hrvati bili narod najviše pogođen iseljavanjem te ekonomski i politički najugroženiji u razdoblju od uspostave socijalističke Jugoslavije do njenog raspada. Uistinu, Hrvati su bili ekonomski i politički ugroženi, pri čemu se posebno ističe neuspjeh državnog vrha u poboljšanju situacije. Ekonomske reforme provedene od strane KPJ dovele su Hrvate unutar republičkih granica Bosne i Hercegovine u izrazito nepovoljan položaj. Ruralna područja, ovisna o poljoprivredi, gdje je velika većina Hrvata živjela, bila su ekonomski i politički zanemarena, što je posljedično onemogućilo standard dostojan normalnog života za stanovništvo. Osim ekonomskog zanemarivanja, Hrvati su bili marginalizirani i u političkom smislu. Rukovodeće pozicije u javnim službama, institucijama i sektorima unutarnjih poslova većinski su bila u rukama stanovništva srpske nacionalnosti, dok su Muslimani, s visokim stopama rasta stanovništva, uspjeli izboriti više mjesta u javnim službama, ali i dalje neproporcionalno njihovom udjelu u ukupnoj populaciji. Hrvati su u ovoj kategoriji bili izrazito potisnuti, s vrlo malim brojem rukovodećih mjesta, što je stanovništvo hrvatske nacionalnosti izložilo političkim i javnim problemima.

Unatoč visokom prirodnom priraštaju, hrvatsko stanovništvo stagnira ili polagano gubi brojnost u ključnim popisima stanovništva nakon promjene jugoslavenske migracijske politike. Udio Hrvata u demografskoj strukturi SR BiH drastično opada, što je izravna posljedica visoke stope emigracije. Istovremeno, muslimansko stanovništvo bilježi značajan porast broja, što dodatno smanjuje udio Hrvata, a u manjoj mjeri i Srba, u ukupnoj demografskoj strukturi. Ključna prekretnica u masovnom iseljavanju bila je liberalizacija jugoslavenskih granica, koja je omogućila stanovništvu traženje boljih životnih uvjeta u drugim europskim zemljama.

Jugoslavenski državni vrh prepoznao je ovu priliku kao način smanjenja broja nezaposlenih, razrješujući problem nedostatka radnih mjesta. Istovremeno, razdvajanjem obitelji potaknuto je slanje novca iz zapadnoeuropskih zemalja u Jugoslaviju, čime je iseljena radna snaga doprinijela domaćoj potrošnji. Hrvati, kao najkritičnija skupina prema komunističkom režimu, kojima je često bila pripisivana povijesna krivnja za Drugi svjetski rat, najviše su iskoristili mogućnost odlaska na rad u inozemstvo. Brojne relevantne studije potvrđuju tezu da su Hrvati bili u najtežem položaju i da su doista bili narod koji je najviše iseljavao iz granica SR BiH tijekom razdoblja socijalističke Jugoslavije.

Raspadom socijalističke Jugoslavije dolazi do novog velikog iseljeničkog vala uzrokovanog ratovima na području novonastalih država. Tijekom kulminacije rata u Bosni i Hercegovini, veliki dio Hrvata bježi u Hrvatsku i inozemstvo, dok mnogi stradavaju. Nakon rata, mnoge izbjeglice nisu se vratile, već su svoje domove uspostavile daleko od mjesta iz kojih su pobjegle. U razdoblju mira, iseljavanje Hrvata izvan granica Bosne i Hercegovine nastavilo se i nastavlja se zbog teške ekonomske situacije, ali i zbog brojnih mogućnosti koje mogu pronaći u razvijenijim državama Europe i svijeta.

8. POPIS LITERATURE

8.1. Knjige

1. Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2008.
2. Čapo, Jasna. *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. Zagreb: Durieux, 2019.
3. Čizmić, Ivan; Sopta, Marin i Šakić, Vlado. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
4. Džaja, Srećko M. *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.
5. Holjevac, Većeslav. *Hrvati izvan domovine*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1967.
6. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.
7. Ivanović, Vladimir. *Geburstag pišeš normalno: jugoslavenski gastarbajteri u SR Njemačkoj i Austriji 1965-1973*, Institut za suvremenu istoriju: Beograd, 2012.
8. Malcolm, Noel. *Bosna: kratka povijest*, prev. Zlatko Crnković (Sarajevo: Buybook, 2011).
9. Maticka, Marijan. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. Zagreb: Školska Knjiga, 1998.
10. Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije : (1918-1991) : Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
11. Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*. Zagreb : Školska knjiga, 2006.
12. Rogić, Ivan i Čizmić, Ivan. *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011.
13. Škarica, Matej. *Hrvati Bosne i Hercegovine – naslijeđe i izazovi budućnosti*. Zagreb: Alfa, 2020.
14. Zimmerman, William. *Open Borders, Nonalignment, and the Political Evolution of Yugoslavia*. Princeton University Press, 1987.

8.2. Članci

1. Akmadža, Miroslav. „Hrvati u Bosni i Hercegovini“. u *Prijelomna vremena: hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 711-714. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.

2. Baskin, Mark. „Political processes and policy communities in Yugoslav Migration Policy“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 24 No. 3, (1987). 43-56. pristup ostvaren 13. VI. 2024. <https://hrcak.srce.hr/clanak/168627>
3. Bašić, Ksenija. „Prostorna dimenzija depopulacije Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Geoadria* Vol. 27 No. 2, (2022), 147-184., pristup ostvaren 9. VI. 2024. <https://doi.org/10.15291/geoadria.3905>
4. Čepo, Zlatko. „Četiri decenija nakon prvoga petogodišnjeg plana FNRJ“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 18. No. 2, (1986). 77-87.
5. Heršak, Emil. „Panoptikum migracija – Hrvati, Hrvatski prostor i Evropa“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 9 No, 3-4, (1993.): 227-302, pristup ostvaren 15. VI. 2024., <https://hrcak.srce.hr/127257>
6. Ivić, Anto. „Iseljavanje iz rame u drugoj polovini 20. stoljeća“, U *Rama 1968. od iseljavanja do integracije: zbornik radova s međunarodnog znanstveno-stručnog skupa održanog općini Prozor – Rama 7. prosinca 2018.*, ur. Josip Jozić, Josip Juričić, Ivan Markešić i Ivan Šarčević. 447-483. Prozor: Općina Prozor – Rama, 2018.
7. Juka, Slavica. Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, *Migracijske i etničke teme*, ol. 11 No. 2, (1995), 187-206. pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/126957>
8. Jurić, Tado. „Hrvatske migrantske mreže: Pristup pripovjedne povijesti u istraživanju „Gasterbajterske ere“ iseljavanja“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanost*, Vol. 24 No.2, (2020). 7-31, pristup ostvaren 5. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/261206>
9. Klempić Bogadi, Sanja ; Gregurović, Margareta ; Podgorelec, Sonja. „Doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku: migracijski obrasci doseljenika u Zagrebu“. *Stanovništvo*, 56 (2018), 2; 39-62., pristup ostvaren 6. VI. 2024. doi: 10.2298/STNV1802039K
10. Lukić, Aleksandar. O teorijskim pristupima ruralnom prostoru“. *Hrvatski geografski glasnik*. Vol. 72. No. 2., (2010), 49-73, pristup ostvaren 6. VI. 2024. 49-54. <https://doi.org/10.21861/hgg.2010.72.02.03>
11. Radelić, Zdenko „Gospodarstvo nakon 1945“, u *Prijelomna vremena: hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 285-303. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.
12. Živić, Dražen. „Osvrt na iseljeničko- useljeničke tijekove stanovništva Hrvatske od sredine 19. do konca 20. stoljeća“. *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 4/2001. 265-271.

8. 3. Mrežni izvori

1. gasterbajter, Hrvatski jezični portal. Pristup ostvaren 10.6.2024. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFhuUBY%3D
2. iseljništvo. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27. 5. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/migracija>>.
3. Jugoslavija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 21.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jugoslavija>>.
4. migracije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 27.5.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/iseljenistvo>>.
5. Rama. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 18.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/51719>>.
6. „40 godina HE Rama“, JP Elektroprivreda Hrvatske zajednice Herceg Bosne d.d., Mostar. Pristup ostvaren 13. VI. 2024 https://www.ephzhh.ba/wp-content/uploads/Publikacije_Vijesnik/brosura-rama.pdf

9. POPIS PRILOGA

TABLICA 1. Proizvodnja i dohodak po zaposlenome po republikama i pokrajinama 1962. i 1975. Radelić, Zdenko „Gospodarstvo nakon 1945“, u *Prijelomna vremena: hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.

TABLICA 2. Nacionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu iz 1948. i 1953. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

TABLICA 3. Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema nacionalnom izjašnjanju od 1961. do 1991. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

TABLICA 4. Udio Hrvata u BiH. Bašić, Ksenija. „Prostorna dimenzija depopulacije Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Geoadria, Vol. 27 No. 2*, (2022), pristup ostvaren 9. VI. 2024. <https://doi.org/10.15291/geoadria.3905>

TABLICA 5. Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta prema nacionalnoj pripadnosti prema popisima stanovništva iz 1971., 1981. i 1989. godine. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

TABLICA 6. Nacionalna struktura SK BiH 1946. -1969. (u %). Malcolm, Noel. *Bosna: kratka povijest*, prev. Zlatko Crnković (Sarajevo: Buybook, 2011).

TABLICA 7. Doseljeno stanovništvo u Hrvatsku prema popisu iz 1991. godine. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

TABLICA 8. Stanovništvo Hrvatske rođeno u Bosni i Hercegovini prema etničkom sastavu po Županijama 1991. godine. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

TABLICA 9. Stope imigracija, emigracije i migracijskog koeficijenta. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005

TABLICA 10. Stope imigracije, emigracije i migracijski koeficijent po narodnosti unutar Bosne i Hercegovine. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

TABLICA 11. Osobe iz Hercegovine na privremenom radu u inozemstvu. Juka, Slavica „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 11 No. 2, (1995), 187-206. pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/126957>

GRAFIKON 1. rast stanovništva u Bosni i Hercegovini od 1910. do 1991.g. Ivanović, Vesna. *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu*. Zagreb: Tipex, 2005.

ZEMLJOVID 1. Broj iseljenih po općinama u Jugoslaviji 1965.-1968. Baučić, Ivo. „Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj“ *Acta Geographica Croatica*, Vol. 9. No. 1., 1970.

ZEMLJOVID 2. Područje Rame potopljeno akumulacijskim jezerom i popis naselja. Ivić, Anto. „Iseljavanje iz rame u drugoj polovini 20. stoljeća“, U *Rama 1968. od iseljavanja do integracije: zbornik radova s međunarodnog znanstveno-stručnog skupa održanog općini Prozor – Rama 7. prosinca 2018.*, ur. Josip Jozić, Josip Juričić, Ivan Markešić i Ivan Šarčević. (Prozor: Općina Prozor – Rama, 2018)